

Treball Final de Grau
Facultat d'Humanitats
Universitat Pompeu Fabra

REPRESSIÓ, PRESÓ I VIOLÈNCIA SEXUAL:

Nous horitzons historiogràfics sobre la repressió envers la dona durant el franquisme

Agnès Gayà Grimalt

Director: Jorge Alberto Luengo Sánchez

NIA: 183011

Perfil: Història

Any acadèmic: 2018-2019

Al Jorge, per haver-me ensenyat a
qüestionar-me la història.

A totes les companyes de la universitat,
per haver compartir amb mi quatre anys d'angoixes i rialles.

A les companyes de feina,
per ajudar-me gestionar anímicament aquest treball.

A mon pare i a ma mare,
per tots els esforços que han fet sempre per mi.

A ma germana, perquè en un parell d'anys
pugui gaudir la universitat tant com ho he fet jo.

Al meu padrí, qui m'inculcà
el seu interès i curiositat per aprendre
i a la meva padrina, la meva lectora més fidel.

Finalment, a totes aquelles dones
que alçaren, alcen i alçaran la veu per defensar
els seus drets i denunciar les injustícies de les quals són víctimes.

ÍNDEX DE CONTINGUTS

1. INTRODUCCIÓ	4
2. LÍNIES GENERALS	6
3. LA INTERPRETACIÓ HISTÒRICA	14
a. La literatura testimonial.....	14
b. La historiografia	23
4. LA VIOLÈNCIA SEXUAL, EL GRAN BUIT HISTORIOGRÀFIC	30
5. NOUS HORITZONS HISTORIOGRÀFICS	35
6. CONCLUSIONS.....	37
7. BIBLIOGRAFIA	39

1. INTRODUCCIÓ

«Las presas, todas, habían vivido en su propia carne los efectos de la dura represión, sin embargo, las violaciones causaban en todas ellas un sentimiento tal de humillación y rebeldía que se crispaban los puños con sentimientos homicidas.»¹

Les paraules anteriors formen part del testimoni que deixà per escrit Juana Doña de la seva experiència com a presa durant el franquisme en la seva novel·la *Desde la noche y la niebla*. La cita fa referència a la violació com a part més humiliant d'una repressió contra les dones republicanes perseguides i empresonades durant els primers anys del franquisme, articulada des del mateix estat franquista. Aquesta repressió era qualitativament molt diferent de la dels homes, ja que no només era un càstig per haver donat suport a la República, sinó també per la seva condició femenina, la qual no encaixava amb la visió que tenia el franquisme del paper de la dona dins la societat. Per aquest motiu, historiadors com Irene Abad han etiquetat aquesta repressió com a «repressió sexuada».² Si bé és cert que, com afirmava Juana Doña, la violació era la pitjor esfera d'aquesta «repressió sexuada», sembla que és també la part més oblidada d'aquesta repressió, tant per part de les fonts testimonials com per part de la historiografia.

Encara que el treball està enfocat cap a l'Espanya franquista, l'origen del present treball cal buscar-lo més enllà de la Península. A Berlín, durant l'ocupació soviètica de la ciutat a les acaballes de la Segona Guerra Mundial, un jove periodista alemany començar un dietari en el qual deixà per escrit el seu testimoni com a víctima de violacions per part dels soldats de l'exèrcit rus, publicat anys després de forma anònima. La lectura d'*Eine Frau in Berlin*³ ens va portar a buscar algun rastre testimonial, a partir del qual es pogués fer un estudi dels possibles abusos sexuals dels soldats franquistes. La recerca fou complexa, però finalment vam poder trobar algunes referències a la literatura carcerària femenina, és a dir, aquells testimonis escrits per preses del franquisme en els quals denunciaven la repressió que havien viscut. El primer llibre amb el qual vàrem topiar va ser l'immens volum que recull els tres llibres testimonials de Tomasa Cuevas, però no fou l'únic. A partir de Cuevas, es va descobrir, entre altres, Carlota O'Neill, Mercedes Núñez, Juana Doña, Ángeles García-

---

¹ DOÑA, Juana: *Desde la noche y la niebla (mujeres en las cárceles franquistas)*, Madrid: Ediciones de la Torre, 1978, p. 159.

² ABAD, Irene: «Las dimensiones de la “represión sexuada” durante al dictadura franquista» dins *Jerónimo Zurita*, N° 84, 2009, p. 66.

³ ANÓNIMA (1959), *Una mujer en Berlín*, [trad. Jorge Seca Gil], Barcelona: Editorial Anagrama, 2005. Títol original: *Eine frau in Berlin*.

Madrid i Ángeles Malonda. El testimoni escrit d'aquestes preses és significatiu com a eina per entendre com es va desenvolupar la «repressió sexuada». Malgrat la gran quantitat d'informació que ofereixen els testimonis i l'enorme corpus historiogràfics que hi ha sobre la qüestió, les violacions són tema quasi tabú per les preses –o almenys no en parlen tan obertament com ho féu l'autora d'*Eine frau in Berlín*–, fet que potser explica perquè la historiografia no ha tractat aquest tema. Ara bé, què no es parli de violacions obertament no vol dir que aquestes no es produïssin. Així doncs, el present treball pretén donar resposta a la pregunta: perquè costa tant trobar referències i estudis sobre la repressió sexual durant el franquisme?

Per assolir el nostre propòsit, el present treball tindrà tres grans capítols. En el primer, oferirem una panoràmica sobre què com fou i com s'articulà la repressió contra la dona en les presons del franquisme. En aquest apartat, per una part, es proporcionarà informació sobre el paper de la dona abans i durant la guerra i com aquest comporta posteriorment la repressió, entenent aquesta no només com càstig –seguint els preceptes de Foucault⁴, sinó també com a voluntat de transformació d'una condició femenina que no encaixava amb la ideologia del franquisme. Per altra part, la major part del capítol està dedicada a analitzar totes les accions repressives que patien les dones a les presons del franquisme –humiliacions físiques i psíquiques, tortures, violacions, etc.–, però també les poques formes que tenien per resistir –fugues, vagues, etc.–.

En el segon capítol, ens ocuparem de fer una descripció sobre com s'ha concebut històricament la repressió i quins són els buits i contradiccions que ens aporta la historiografia sobre la qüestió. És en aquest episodi, que analitzarem les diferents fonts testimonials escrites per les preses del franquisme durant la Transició (Carlota O'Neill, Mercedes Núñez Juana Doña, Ángeles Garcia-Madrid, Ángeles Malonda i Tomasa Cuevas), però també els estudis historiogràfics, des dels primers treballs de Guiliana di Febo fins als estudis més recents. No obstant això, el capítol no es vol concebre com un simple estat de la qüestió, sinó més aviat una reflexió sobre els problemes que emanen de la historiografia sobre la repressió durant el franquisme.

Finalment, en el tercer capítol, es farà una anàlisi sobre la violació com a part de la repressió sexuada, sempre sent conscients de la falta d'informació –voluntària o involuntària– que ens ofereixen els testimonis respecte a aquesta qüestió, sobretot si es compara amb altres

---

⁴ FOUCAULT, Michael (1976), *Vigilar y castigar. El nacimiento de la prisión*. Buenos Aires: Siglo XXI, 2002.

fonts testimonials estrangeres com *Eine frau in Berlín*. A partir de l'anàlisi, es pretén evidenciar i criticar dos conflictes historiogràfics: per una part, les mancances que pot tenir l'autobiografia com a document historiogràfic per a l'estudi historiogràfic de la repressió;⁵ i per altra part, l'endarreriment dels estudis historiogràfics espanyols sobre la repressió contra la dona en les presons franquistes, excessivament ancorats en els estudis de gènere dels vuitanta i amb poca intensió d'introduir noves perspectives dels estudis actuals, com la sexualitat o la concepció de la masculinitat.

Ras i curt, el present treball té com a propòsit final ser una crítica constructiva a com la historiografia espanyola ha entès la repressió, a partir de l'anàlisi de les mancances que la mateixa historiografia mostra sobre el sistema repressiu carcerari femení. En cap moment, es pretén criticar la feina feta fins ara per les historiadores, ja que la seva tasca historiogràfica és essencial per entendre la repressió. El valor del present estudi és el d'obrir nous horitzons historiogràfics sobre la repressió, ja que els preceptes sobre els quals s'asseu el seu estudi actualment creiem que són excessivament anacrònics i que no corresponen amb les noves dinàmiques dels estudis de gènere.

---

⁵ Per més informació sobre el valor de l'autobiografia com a font historiogràfica, veure AMELANG, James S. (1998): *El vuelo de Ícaro. La autobiografía popular en la Europa Moderna*, [Trad. Paloma Gil Quindós]. Madrid: Siglo XXI, 2003. Títol original: *The Flight of Icarus. Artisan Autobiography in Early Modern Europe*.

2. LÍNIES GENERALS

Mentre a molts països d'Europa, ja existia un moviment potent de tendència feminista a finals del segle XIX, en el cas espanyol, no fou fins a la dècada de 1920 que van aparèixer els primers nuclis que defensaven la igualtat entre homes i dones. Com exposa José María Díez, molt possiblement aquest fet es deu a l'íestable context polític i social del país.⁶ Així doncs, la Segona República (1931-1936) fou la gran oportunitat per a les dones per tal de reivindicar els seus drets com a tal i el primer règim espanyol que els va permetre la ciutadania. La Constitució del 1931 proclamava el dret de les dones majors de 23 anys al vot i a ser elegides com a representants polítiques, prohibia la discriminació laboral, protegia la feina de les dones, exigia una assegurança d'embaràs i reconeixia el matrimoni civil i el divorci. A tot això, cal afegir que la Segona República dugué a terme una gran tasca educativa, que va permetre que dones dels baixos estrats de la societat comencessin a tenir consciència política: de fet, moltes d'elles militaven als sindicats i partits d'esquerres. No obstant això, aquest reconeixement de drets de les dones no va estar absent de polèmica: per exemple, un important sector d'esquerres –en el qual hi havia dones – no veia amb bons ulls el dret a vot de les dones, ja que afirmaven que el col·lectiu femení estava sota la influència de l'Església i tendria tendència a votar partits conservadors. De fet, en les eleccions del 34, les primeres que les dones podien votar, se les va culpar de la derrota dels partits d'esquerra. Si bé és cert, aquesta asseveració ha estat rebutada per la historiografia.⁷

Després del cop d'Estat del juliol del 36, moltes dones van mantenir-se fidels a la República. Les dones veien que si triomfava l'alçament i els feixistes pujaven el poder podien perdre tots els drets que havien assolit durant la República. Moltes dones havien aconseguit sentir-se orgulloses de la seva condició femenina i no estaven disposades a tornar enrere. Per aquest motiu, no van dubtar en cap moment de lluitar pels seus ideals i, fins i tot, algunes van decidir marxar al front: eren les anomenades milicianes. Tot i aquest aire de revolució femenina, la vida de les dones al front fou molt dura. Rosario Sánchez Mora, la Dinamitera, narrava:

«A tanto como hemos sufrido en ese sentido las mujeres milicianas por el mal trato y el desprestigio que nos han dado algunos sectores de la sociedad. No supieron comprender

---

⁶ Díez Fuentes, José Manuel: «República y primer franquismo: la mujer española entre el esplendor y la miseria, 1930-1950» dins *Alternativas. Cuadernos de trabajo social*, N° 3, octubre de 1995, p. 24.

⁷ Casanova, Julián: *República y guerra civil* dins la col·lecció *Història de España* [Eds. Josep Fontana i Ramón Villares], vol 8, Barcelona: Editorial Crítica, 2007.

que fuimos, exponiendo nuestras vidas, a luchar con ilusión y heroísmo por un ideal noble, porque francamente hemos pasado miedo, pero teníamos que defendernos para que Franco no nos aniquilara. Con este ideal una mujer puede ser tan capaz como cualquiera en el puesto que le pongan y no va a pasar nada malo, porque para hacer cosas feas o cosas malas tiene la retaguardia, donde se está más tranquilo, más cómodo y se gana más dinero (esto lo digo a los que decían que las milicianas eran prostitutas).»⁸

Un cop acabada la Guerra Civil, els vencedors no van cessar la violència contra els vençuts, sinó que van augmentar-la. Tot aquell que havia mostrat un suport cap a la República era perseguit i represaliat.⁹ Durant la Guerra Civil, la violència era quelcom evident per part dels dos bàndols i era producte de la confrontació. Ara bé, amb el franquisme, la violència era producte d'un sol bàndol, el vencedor, i des d'amunt, amb una clara voluntat de castigar tot aquell que era considerat favorable a la República. Com explica Paul Preston en el seu llibre *L'holocaust espanyol*, el franquisme va crear tota una maquinària de terror d'Estat, contra els republicans.¹⁰ D'aquesta voluntat de càstig del nou règim no n'estava lliure ningú: la repressió s'exercia contra tot aquell que havia donat la més mínima ajuda al bàndol republicà, independentment del seu gènere, edat o classe social. Així i tot, com ja hem avançat abans, la repressió contra la dona era dissemblant de la resta. Segons apunta la historiografia, durant el franquisme, hi hagué al voltant de 363.000 presos polítics, dels quals entre 20.000 i 30.000 eren dones: d'aquestes, unes 4.000 van estar preses al mateix temps a Ventas, una presó pensada per 450 dones.¹¹ Com es pot observar, en quantitat, la repressió franquista contra la dona fou molt reduïda si la comparem amb la masculina. Ara bé, s'ha de tenir en compte que la repressió contra la dona qualitativament era diferent de la masculina, fins al punt de considerar-la una «repressió sexuada».¹² Sent obvis, les preses no només van ser represaliades per ser favorables a la República, sinó també pel fet de ser dones. En el cas femení, no només hi havia una voluntat de càstig, sinó també de transformació.¹³ En altres paraules, el franquisme volia acabar amb la imatge de la dona que s'havia consolidat

---

⁸ Testimoni de Rosario Sánchez Mora, la Dinamitera, dins CUEVAS GUITIÉRREZ, Tomasa: *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*, Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2004, pp. 176.

⁹ RIQUER, Borja de: *La dictadura de Franco* dins la col·lecció *Història de España* [Eds. Josep Fontana i Ramón Villares], vol 9, Barcelona: Editorial Crítica, 2010, pp. 134-135.

¹⁰ PRESTON, Paul: *L'Holocaust Espanyol*, Barcelona: Editorial Base, 2011, p. 755.

¹¹ RIQUER, Borja: *La dictadura de Franco*, *op. cit.*, pp. 134-135.

¹² ABAD, Irene: «Las dimensiones de la "represión sexuada" durante al dictadura franquista» *op. cit.*, pp. 65-86.

¹³ VINYES RIBAS, Ricard: «Introducción. Doblgar y transformar: la industria penitenciaria y sus encarceladas políticas. Tan solo un examen.» dins *Studia historica. Historia contemporània*, N° 29, 2011, pp. 35-54.

durant la República. Per tant, les dones empresonades en els penals de Franco eren obligades a rebre una instrucció basada en preceptes franquistes com el *Manual de la buena esposa*.

Així doncs, al llarg de tot el territori espanyol, van anar creant-se penals femenins en els quals albergar les preses polítiques. Las Ventas, Les Corts, Segovia, Saturraran, Bilbao, Santander, Màlaga, Guadalajara, Palma, Girona, València, Melilla, Saragossa, Alcalá de Henares, Amorebieta, Oviedo, entre moltes altres, foren algunes de les presons que durant el franquisme albergaren dones. Algunes d'aquestes presons ja existien amb anterioritat, com és el cas de Ventas, un penal femení creat per Victòria Kent durant la Segona República i que durant la Guerra Civil hi van estar empresonades dones del bàndol nacional. No obstant això, el nombre de preses era tan elevat que es van haver de reconvertir convents, com el convent dels Salesians de Santander o el convent de Santa Clara de València. La gran majoria de penals eren exclusivament femenins, però hi havia algunes presons que eren mixtes, com és el cas de la de Victòria Grande, a Melilla. En general, les preses no estaven empresonades exclusivament en un únic penal. De fet, eren freqüents les expedicions de preses cap a altres penals del país, molt sovint expedicions que es produïen com a càstig per algun mal comportament. Ángeles Egido va encunyar el concepte *turisme carcerari* per referir-se a aquestes expedicions.¹⁴

La repressió contra la dona, igual que la repressió contra els homes, comportava tortures físiques, fam, malalties i execucions. No obstant això, hi havia pràctiques físiques que només patien elles pel fet de ser dones. En primer lloc, hi havia les pràctiques que denigraven la seva condició femenina, com és el cas de la pràctica de rapar-los el cap.¹⁵ L'acció de rapar el cap a les preses era un atac contra la seva condició femenina, Són moltes les imatges que testimonien aquesta acció i també les preses ho expliquen en els seus testimonis, com és el cas de Carmen Machado: «[Un oficial franquista] dio orden de que se nos cortara el pelo porque, según palabras textuales tuyas, “estaba asqueado de tanta valentía en las mujeres”».»¹⁶ En segon lloc, també era força freqüent l'emmetzinament amb oli de ricí, que comportava terribles problemes gàstrics a les preses. En un dels seus testimonis, Tomasa Cuevas explica el cas de la vella Letona, sobre qui «le dieron un litro de aceite de ricino, que

---

¹⁴ EGIDO LEÓN, Ángeles: *El perdón de Franco. La represión de las mujeres en el Madrid de la postguerra*, Madrid: Editorial Catarata, 2009, p. 193.

¹⁵ Per més informació, veure GONZÁLEZ DURO, Enrique: *Las rapadas. El franquismo contra la mujer*, Madrid: Editorial Siglo XXI, 2012.

¹⁶ Testimoni de Carmen Machado, la Menor, dins CUEVAS GUTIÉRREZ, Tomasa: *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*, op.cit., pp. 176.

al final, se lo tuvieron que dar con embudo porque ya no podía más y abría la boca. (...) sus intestinos habían quedado mal después de aquella purga de litro de ricino que le habían dado aquellos bestias.»¹⁷ Aquest cas també demostra que l'edat no era un factor que determinés el nivell de repressió: totes les dones, independentment de la seva edat, van ser represaliades. Finalment, hi havia la violència sexual, és a dir, històricament, la dona sempre ha estat botí de guerra pels vencedors i el franquisme no en fou una excepció: moltes dones, independentment de la seva edat, foren violades pels franquistes, abans i durant la seva estada a la presó. Com ja hem avançat, sobre les violacions en les presons franquistes, en parlarem més endavant, dedicant un capítol del treball a aquesta qüestió i com l'ha estudiada la historiografia.

Paral·lelament a la repressió física, hi havia la repressió psicològica. S'ha de tenir en compte que la gran majoria de dones que estaven preses era pel fet de ser mares, filles o esposes de republicans presos o perseguits. Sovint, eren detingudes i torturades per tal que facilitessin informació sobre els seus familiars. Per exemple, la mare de Juana Doña va ser torturada per tal que confessés on es trobava la seva filla.¹⁸ També cal destacar el cas de José Lavin Cobo, àlies *Pin el Cariñoso*, un maqui molt buscat durant els primers anys del franquisme a Santander, la recerca del qual suposà l'empresonament de moltes dones per tal de treure'ls informació, destacant la seva mare, la qual en cap moment va confessar on es trobava el seu fill.¹⁹ En altres casos, el desconeixement sobre la situació de les parelles també jugava un paper important en l'estat psicològic de les preses. Moltes no sabien si els seus marits seguien vius o no i quan descobrien el terrible final dels seus estimats patien un fort xoc. Fou el cas de Carlota O'Neill quan va descobrir que el seu marit, el capità Virgilio Leret, havia estat executat pels soldats africans de les tropes colpistes.²⁰ O també en fou el cas de María Blázquez, parella sentimental del comunista gallec José Gómez Gayoso, qui després de conèixer el trist final del seu amant –executat al garrot vil– ingressar a la presó estant embarassada amb una pena de 20 anys.²¹

---

¹⁷ Testimoni de Tomasa Cuevas, dins CUEVAS GUTIÉRREZ, Tomasa: *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*, op. cit., pp. 111.

¹⁸ DOÑA, Juana: *Desde la noche y la niebla (mujeres en las cárceles franquistas)*, op. cit., p. 104.

¹⁹ Testimoni de Tomasa Cuevas, dins CUEVAS GUTIÉRREZ, Tomasa: *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*, op. cit., pp. 182-183.

²⁰ O'NEILL, Carlota: *Una mujer en la guerra de España*, Madrid: Oberon, 2003, p. 84.

²¹ Testimoni pòstum de María Blázquez del Pozo, dins CUEVAS GUTIÉRREZ, Tomasa: *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*, op. cit. pp. 145-146.

El cas de María Blázquez en serveix també per il·lustrar una altra situació força freqüent en les presons franquistes: moltes dones portaven amb elles criatures o bé van donar llum mentre estaven empresonades.²² Els nens estaven amb les mares fins als 2 anys i després eren enviats amb familiars propers o bé els internaven en incluses, des d'on es va articular un important tràfic de compra de nens per part de famílies riques d'ideologia franquista, amb el vistiplau i control de l'Església. Els nens que quedaven en mans de familiars quedaven molt determinats per aquests: si els familiars donaven suport a la mare, els infants seguien tenint estima cap a la seva progenitora, però si, ans al contrari, els familiars culpaven a la mare, molt sovint els nens acabaven per rebutjar la figura materna i fins i tot oblidar-la. A tall d'exemple, el fill de Juana Doña, Alexis, fou militant del Partit Comunista durant la Transició, juntament amb la seva mare. En canvi, la mateixa María Blázquez fou rebutjada pels seus fills pel mal retrat que en feren els seus familiars d'ella i va acabar morint sola a l'exili.²³ Això fou en el cas dels nens que van poder sobreviure: foren molts els que perderen la vida per les males condicions de vida en els penals. De fet, a Ventas, la situació era tan extrema que es va haver de crear una presó de Mare Lactants, dirigida per María Topete, una de les oficials de presó més temudes.

A tot això, cal afegir que un cop alliberades de la presó, la repressió psicològica persistia, ja que hi havia una forta exclusió social cap a elles: eren dones, *rojás* i preses. Per tal, el seu suplici no s'acabava en sortir de la presó, si a més a més afegeixes que moltes havien perdut completament el vincle amb la seva vida anterior a la guerra, no tenien família o estaven obligades a ser desterrades de la seva ciutat natal i enviades a l'altra punta del país. Tomasa Cuevas explicava: «Lo veía tan difícil que, a veces, pensaba que en la cárcel vivía mejor, estaba entre los míos; la calle me pareció una cárcel más grande, pero con recelo porque no conocías al que iba delante o detrás de ti.»²⁴ Després de ser alliberades, era molt complicat recuperar la vida anterior i les preses havien de seguir lluitant, com fou el cas d'Ángeles Malonda, que després d'anys d'exili, va haver de pagar per recuperar la farmàcia que un usurpador li havia pres al final de la guerra.²⁵

---

²² Per més informació sobre els fills de les preses del franquisme veure VINYES RIBAS, Ricard: *Els nens perduts del franquisme*, Barcelona: Proa, 2002.

²³ Testimoni pòstum de María Blázquez del Pozo, dins CUEVAS GUTIÉRREZ, Tomasa: *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*, op. cit., 2004, pp. 145-146.

²⁴ Testimoni de Tomasa Cuevas, dins Tomasa CUEVAS GUTIÉRREZ, op. cit., 2004, p. 268.

²⁵ MALONDA, Ángeles: *Aquello sucedió así: memorias*, Madrid: Departamento de Publicaciones de la Asociación de Cooperativas Farmacéuticas, 1983, p. 163-164.

Abans hem comentat que aquesta violència d'estat exercida pel govern franquista en les presons tenia una clara voluntat de castigar, però també reformar. Ara bé, si es busca entre els testimonis, es pot observar com la gran majoria de preses no es peneixen dels ideals que les van fer preses. De fet, moltes optaren per organitzar-se políticament dins la mateixa presó, com a forma d'afrontar la situació que les emparava. Juana Doña narra:

«No se sentían vencidas. A pesar de la gran represión sufrida por cada una, a pesar de sus condiciones de vida infrahumanas, se vivía con altísima moral que hacía frente, de mil maneras, a aquel enemigo que físicamente se tenía encima. (...) Su única salvación era no perder su espíritu militante. (...) existía un Comité Unitario integrado por los distintos partidos, donde se planteaban y discutían cuestiones generales de la prisión. (...) La vida política daba al conjunto una especie de disciplina que las salvaba de la gran hecatombe en que se había caído.»²⁶

Així i tot, no s'ha d'imaginar els penals com un espai altament polititzat. Era una situació anòmala i dur a terme tasques polítiques estant preses no era quelcom senzill: el càstig per part dels oficials franquistes de les presons podria ser ferotge. De fet, malgrat l'existència d'algunes formacions polítiques, aquest tipus d'organització dins la presó no era gaire freqüent. De fet, Tomasa Cuevas afirma en els seus testimonis que, en relació al Partit Comunista, ella només el va veure organitzat a la presó de Ventas.²⁷

Al marge de l'organització política, les preses duïen a terme altres tipus de resistències, molt sovint sense ser conscients de la càrrega política que portaven. La gran forma de protesta en les presons, en general, és la vaga de fam. En molts casos, les preses optaven per dur a terme vagues de fam com a protesta per càstigs injustos contra companyes o per exigir també unes millors condicions de vida dins el penal. Una de les vagues de fam amb més repercussió fou la que es va produir a Segòvia l'any 1949 durant el mes de gener. També podria considerar-se un acte de resistència la creació de l'Oficina de penades de la presó de las Ventas per part de la presa Matilde Landa, amb l'objectiu d'intentar commutar les penes de mort. En les presons, també es produïren alguns intents de fuga, però molt pocs tingueren èxit. La fuga més destacada es va produir a la presó de les Corts de Barcelona: primer Victòria Pujolar i després Àngela Ramis i Adelaida Abarca van aconseguir escapar de

---

²⁶ DOÑA, Juana: *Desde la noche y la niebla (mujeres en las cárceles franquistas)*, op. cit., p. 141.

²⁷ Testimoni de Tomasa Cuevas, dins CUEVAS GUTIÉRREZ, Tomasa: *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*, op. cit., p. 251.

la presó i marxar a l'exili francès, òbviament gràcies per una part a companyes de presó i, per altra part, del treball clandestí del Partit. La seva fuga va ser narrada per elles mateixes al magnetòfon de Tomasa Cuevas.²⁸

En definitiva, entre 20.000 i 30.000 dones van ser empresonades pel franquisme. D'aquestes, moltes van ser executades com el cas de Matilde Landa o les anomenades *13 roses* (Carmen Barrero Aguado, Martina Barroso García, Blanca Brisac Vázquez, Pilar Bueno Ibáñez, Julia Conesa Conesa, Adelina García Casillas, Elena Gil Olaya, Virtudes González García, Ana López Gallego, Joaquina López Laffite, Dionisia Manzanero Salas, Victoria Muñoz García y Luisa Rodríguez de la Fuente), la història de les quals és possiblement el capítol més recordat de la repressió contra les dones en les presons de Franco. D'altres, van tenir la capacitat i la sort de poder sobreviure, com és el cas de Tomasa Cuevas, Manolita del Arco, Adelaida Abarca, Juana Doña, Matilde Landa, Carlota O'Neill, Angeles Malonda, Rosario Sánchez, Mercedes Núñez, Victòria Pujolar, Ángela Ramis, Maria del Carmen Cuesta, etc. El seu testimoni, fos directe o indirecte, fou essencial perquè ja en democràcia es comencés a estudiar aquest episodi tan cruel de la història del país. Sense la literatura testimonial seria molt complicat poder repensar l'experiència carcerària femenina durant el franquisme.

---

²⁸ Testimonis de Victòria Pujolar, Ángela Ramis i Adelaida Abarca dins CUEVAS GUTIÉRREZ, Tomasa: *Presas, mujeres en las cárceles franquistas*, op. cit., pp. 137-146, 155-170.

3. LA INTERPRETACIÓ HISTÒRICA

a. La literatura testimonial

Actualment, l'estudi historiogràfic sobre la repressió contra la dona a les presons franquistes és possible gràcies al valent acte d'algunes preses de deixar per escrit la seva experiència. La literatura testimonial escrita durant la Transició per dones que havien estat preses en els penals de Franco fou la primera pedra per a l'estudi d'aquest episodi de la història del país. Avui dia, qualsevol treball historiogràfic sobre les presons femenines durant el franquisme ha de prendre com a punt de partida les fonts testimonials, ja que són la font més valuosa que conservada a partir de la qual de reinterpretar la repressió. Les primeres publicacions de literatura testimonial sobre les dones a les presons del franquisme van sortir a la llum a Espanya durant els anys 70, un cop a cada la dictadura. S'ha de tenir en compte que no era una tasca fàcil: malgrat que s'havia acabat la dictadura, la Transició, amb la seva política de *córrer un tupido velo* sobre els crims del franquisme, no va permetre que aquests testimonis tinguessin el ressò que mereixien. A més, s'ha de tenir en compte que tampoc hi havia un gran interès per les qüestions de gènere i el paper de la dona encara no era d'interès per a la historiografia de l'època. Tot i les dificultats del moment, foren moltes les dones que alçaren la seva veu per explicar les seves experiències en les presons franquistes: Tomasa Cuevas, Mercedes Núñez, Juana Doña, Carlota O'Neill, Ángeles Garcia Madrid, Ángeles Malonda, Lúdia Falcon, Eva Forest, etc. Totes elles van emprendre la difícil tasca de "denunciar" el que van viure a les presons, cada una a la seva manera. En les seves paraules, no hi havia cap voluntat de venjança, sinó que simplement volien deixar per escrit la seva història. Tomasa Cuevas, en un dels seus testimonis, reclamava:

«Yo pediría a las mujeres que han sufrido represión, que han pasado por las cárceles, que han luchado, que escriban o que hablen ante un magnetófon, pues sería de una gran aportación, una gran riqueza para los historiadores de nuestra España, saber lo que muchos desconocen. Los sufrimientos, el valor y el tesón que han aportado las mujeres españolas por la libertad y la democracia en nuestro pueblo».²⁹

Els testimonis escrits per les preses de Franco no són un cas excepcional ni únic en el món. De fet, a literatura testimonial en tant que gènere literari va sorgir durant els anys 70 a Llatinoamèrica, com a resposta i resistència a les diferents dictadures establertes en diferents

---

²⁹ Testimoni de Tomasa Cuevas, dins CUEVAS GUTIÉRREZ, Tomasa: *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*, op. cit., p. 271.

països de l'Amèrica del Sud, coincidint també amb l'aparició dels grans moviments reivindicatius dels drets dels col·lectius oprimits. Com explica Susana Cavallo, aquest tipus de literatura «reemplaza al “yo” universal del discurso humanista de Occidente –una metáfora para el sujeto patriarcal (masculino, blanco, educado, burgués)– por un “yo” colectivo que habla metonímicamente en nombre de una comunidad de oprimidos -mujeres, gays y lesbianas, proletariados, indígenas, latinos, negros, etc.». ³⁰ La literatura testimonial és un gènere propi del segle xx que va molt més enllà dels gèneres tradicionals, ja que en ell es barregen el relat, la novel·la, el reportatge i l'assaig, essencialment, tot i que en alguns casos també hi poden aparèixer altres gèneres com la poesia. Aquest tipus de literatura és de gran valor per la historiografia, ja que focalitza en uns col·lectius que històricament han estat marginats, com és el cas principalment del col·lectiu femení. Així doncs, es podria considerar que en certa mesura la literatura testimonial escrita per preses del franquisme

Així i tot, abans dels anys 70, ja van aparèixer alguns llibres testimonials escrits per dones sobre com la condició femenina determina l'esdevenir de les persones en els grans esdeveniments polítics i socials del segle xx. Fou en el marc de la Segona Guerra Mundial, quan algunes dones van començar a deixar per escrit el què significava ser dona en una guerra. L'any 1954, als EUA, l'editor Kurt W. Marek publicà el ja anomenat *Eine Frau in Berlin*, un dietari anònim escrit per una periodista alemanya durant l'ocupació soviètica de Berlín. L'obra va ser escrita entre els mesos d'abril i juny de 1945, molt possiblement per Marta Hillers, sense cap pretensió de ser publicada: l'autora simplement posava per escrit els esdeveniments que anaven succeint en la seva vida com a eina per afrontar psicològicament aquests mateixos esdeveniments. El dietari és una magnífica font testimonial sobre la violència sexual exercida pels soviètics contra les dones alemanyes. L'obra no tingué una gran rebuda quan va ser publicada a Alemanya l'any 1959: no estava ben vist que una dona parlés de violacions sense miraments. ³¹ Per aquest motiu, l'obra no va tornar a ser reeditada fins després de la mort de l'autora, l'any 2001. Així i tot, el dietari tingué una gran repercussió a partir de 1968 i fou inspiració pel moviment feminista dels anys 70. ³²

Les diferències entre *Eine Frau in Berlin* i els testimonis de les preses de Franco són evidents. *Eine Frau in Berlin* es va escriure en el mateix moment que succeïen els fets, sense

---

³⁰ CAVALLO, Susana: «Autobiografía, testimonio, y ficción en la literatura carcelaria femenina: Lidia Falcon, Tomasa Cuevas y Eva Forest» dins *Duoda Revista d'Estudis Feministes*, N° 10, 1996, pp. 87-100.

³¹ MAGNUS ENZENSBERGER, Hans: «Introducción» dins ANÓNIMA: *Una mujer en Berlín*, Barcelona: Editorial Anagrama, 2005, p. 9.

³² *Ib.*, p. 10.

cap més pretext que escriure un diari com a exercici per poder afrontar psicològicament els esdeveniments que se li anaven desenvolupant. En canvi, la gran majoria de testimonis de les preses de Franco es van escriure anys després del temps d'empresonament de les seves autores, tot i que algunes ja començaren a escriure algunes línies abans de ser empresonades, com és el cas de Carlota O'Neill.³³ No obstant això, ambdós tipus de testimonis són una font molt valuosa per l'estudi historiogràfic de la repressió que pateixen les dones pel fet de ser dones en grans esdeveniments històrics com són l'ocupació de Berlín per part de les tropes soviètiques o la victòria franquista a la Guerra Civil.

Com hem dit amb anterioritat, hi ha un nombre considerable de llibres sobre testimonis de dones represaliades a les presons durant el primer franquisme: *Una mujer en la guerra de España* (Mèxic, 1964 – Espanya 1977) de Carlota O'Neill, *Cárcel de Ventas* (París, 1967) de Mercedes Núñez, *Desde la noche y la niebla: mujeres en las cárceles franquistas* (Espanya, 1978), *Requiem para la libertad* (Espanya, 1982) de Ángeles Garcia Madrid, *Aquello sucedio así* (Espanya, 1983) d'Ángeles Malonda i *Cárcel de mujeres (1939-1945)* (1982), *Cárcel de mujeres: Ventas, Segovia, Les Corts* (1985) i *Mujeres en la resistència* (1986) de Tomasa Cuevas. També s'hauria de destacar l'obra testimonial d'Eva Forest, *Diario y cartas desde la cárcel* (París, 1975 – Espanya, 1978), i la de Lúdia Falcón, *En el infierno. Ser mujer en las cárceles de España* (Espanya, 1977), però ambdues autores van estar preses durant el tardo-franquisme. S'ha de tenir en compte que aquestes obres no són només una font històrica, sinó història en si mateixos. Darrere cada una d'elles, hi ha una història personal, hi ha la vida d'una presa que va viure els horrors de la dictadura en la seva pròpia carn. Per aquest motiu, creiem impossible entendre la complexitat de les fonts sense comprendre primer la realitat de les seves autores.

El primer testimoni sobre les presons franquistes va publicar-se l'any 1964, però no a Espanya, sinó a Mèxic. Amb el títol *Una mexicana en la guerra de España*,³⁴ sortia a la llum el testimoni de Carlota O'Neill (Madrid, 1905 – Caracas, Veneçuela, 2000), periodista i escriptora madrilenya. Tal com explica Rafael Torres en el pròleg de l'obra, Carlota O'Neill era el model de la dona moderna: culta, intel·lectual, cosmopolita i orgullosa de la seva condició de dona.³⁵ Després del triomf de l'alçament a Melilla, O'Neill va ser empresonada, estant tres anys i nou mesos a la presó Victoria Grande de Melilla. Un cop alliberada, va

---

³³ O'NEILL, Carlota (1977): *Una mujer en la guerra de España*, op. cit., p. 33.

³⁴ O'NEILL, Carlota *Una mexicana en la guerra de España*, Mexico: La Prensa, 1964.

³⁵ TORRES, Rafael: «Prólogo» dins O'NEILL, Carlota: *Una mujer en la guerra de España*, op. cit., p. 10.

marxar a l'exili, primer a Veneçuela i després a Mèxic, des d'on va refer unes memòries que havia començat a escriure amb l'alçament per tal de deixar constància del que passava, però que va haver de destruir per evitar que les interceptessin els colpistes. Aquestes notes poden considerar-se l'inici del testimoni i com relata la mateixa autora en el seu testimoni: «Y concebí la idea de guardar, en unas notas, lo que había visto desde el 17 de julio a las cinco de la tarde. Creí que podrían, después, interesar a alguien. (...) Y comencé a contar algo de lo que he hecho para ti, leyente amigo; pero con otro estilo y otro ímpetu (...) un léxico violento, que hoy, después de tantos embates, he relegado por este, menos brillante, con la menor cantidad posible de adjetivos.»³⁶ Per tant, en el testimoni de Carlota O'Neill, hi ha un clar objectiu de caràcter periodístic des d'un primer moment, tot i que l'ímpetu amb el qual el va escriure va anar variant amb el pas dels anys. El testimoni de Carlota O'Neill, com hem dit, va necessitar anys per poder desenvolupar-se tal com ens ha arribat. De fet, a Espanya, l'obra no fou publicada fins a l'any 1977 per Edicions Turner, amb el títol *Una mujer en la guerra de España*, i tingué molt poc èxit comercial. L'any 2003, fou reeditada per l'editorial Oberon, juntament amb altres obres de l'autor.

La peculiaritat del testimoni de Carlota O'Neill recau en la cronologia: la majoria de testimonis sobre la repressió són posteriors a 1939, un cop proclamada la victòria franquista, però el testimoni de Carlota O'Neill cronològicament abraça de 1936 a 1940. En altres paraules, és un testimoni sobre les presons del bàndol nacional abans de la victòria d'aquest. Carlota O'Neill va viure la repressió abans que aquesta es convertís en una maquinària de terror de l'Estat Franquista i, per tant, encara era més arbitrària. Cal recordar que l'alçament nacional va iniciar-se a Àfrica i que Melilla caigué immediatament en mans dels franquistes i, per tant, tots els seguidors de la República foren perseguits, empresonats i assassinats. El testimoni també es caracteritza pel seu marcat caràcter literari: O'Neill era una dona de gran cultura i en la seva obra es veu clarament, tant pel llenguatge utilitzat com per les nombroses referències a clàssics universals com Homer o Dante. Així doncs, *Una mujer en la guerra de España* té un marcat caràcter novel·lesc, d'àgil lectura, que demostra clarament els coneixements que tenia l'autora sobre escriptura.

L'any 1967, Mercedes Núñez (Barcelona, 1911 – Vigo, 1986) va publicar des de l'exili, a París, el llibre *Cárcel de Ventas*.³⁷ D'origen acomodat i catòlic, Núñez va viure la

---

³⁶ O'NEILL, Carlota (1977): *Una mujer en la guerra de España*, op. cit., p. 33.

³⁷ NÚÑEZ, Mercedes: *Cárcel de Ventas*, Paris: Editorial Ebro, 1967.

Guerra Civil a Barcelona però, un cop ocupada la capital catalana, es va traslladar a La Corunya, sent detinguda a Betanzos el novembre de 1939. Conseqüentment, fou traslladada a la presó de Ventas de Madrid, sent jutjada el 1940 en un Consell de Guerra, d'on va sortir amb una condemna de dotze anys i un dia. No obstant això, va ser alliberada l'any 1942, després de tres anys de presó, molt possiblement per un error administratiu. Un cop alliberada, va haver de fugir a França, on va ser internada al Camp d'Argelers. Després, va formar part de la Resistència francesa i fou captura pels nazis i enviada al camp de concentració de Ravensbrück, on va estar presa un any fins a l'alliberació del camp pels aliats el 1945. Amb la fi de la Segona Guerra Mundial, va seguir vivint a França, on va iniciar la redacció de les seves memòries. *Cárcel de Ventas* no són realment les memòries de Mercedes Núñez, sinó una crònica sobre la presó de Ventas de Madrid en la qual explica les condicions amb les quals vivien les preses. Així i tot, el llibre està escrit en primera persona, amb una prosa senzilla i propera. L'obra destaca per ser pionera en parlar obertament de la vida a la presó de Ventas.

El 1978, va ser publicada *Desde la noche y la niebla: mujeres en las cárceles franquistas*,³⁸ una novel·la testimonial de Juana Doña (Madrid, 1918 – Barcelona, 2003), qui durant la guerra formà part de les Joventuts Socialistes Unificades, juntament amb el seu marit Eugenio Mesón. Va ser capturada pels falangistes a Alacant, mentre intentava fugir a l'exili, i fou enviada al camp de concentració de Los Almendros. D'aquí, fou traslladada a Madrid i alliberada, però en poc temps va ser detinguda, juntament amb la seva mare i la seva germana, el desembre de l'any 1939. Fou torturada i empresonada a la presó de Ventas, acusada d'orquestrar l'intent d'assassinat al Comandant Gabaldon. El maig de l'any 1941, va rebre la llibertat i uns mesos més tard va ser executat el seu marit, Eugenio Mesón. En els seus anys de llibertat, Juana Doña es va dedicar a la lluita clandestina del Partit Comunista, però l'any 1947 és detinguda amb pena de mort, acusada de col·locar una bomba a l'ambaixada Argentina, però el ressò internacional del cas i la intervenció d'Evita Perón van suposar la commutació de la pena de mort per 30 anys de presó. L'any 1961, aconsegueix finalment la llibertat, havent estat empresonada uns 18 anys en diferents penals de la geografia espanyola (Ventas, Màlaga, Segòvia, Guadalajara, Alcalà de Henares). La seva novel·la testimonial va ser escrita l'any 1967, 5 anys després del seu alliberament, però no va veure la llum fins a la fi de la dictadura, l'any 1978. El llibre de Juana Doña tingué més

---

³⁸ DOÑA, Juana: *Desde la noche y la niebla (mujeres en las cárceles franquistas)*, op. cit.

repercussió que el de Carlota O'Neill, possiblement també per la figura que representava Doña en les esferes d'esquerra quan es va publicar. Posteriorment, publicà altres llibres, destacant *Querido Eugenio* (2003), un homenatge al seu marit, el també militant de les JSU Eugenio Mesón, executat l'any 1941.³⁹

L'obra de Doña es caracteritza per estar escrita en tercera persona i per utilitzar noms falsos. De fet, tot i que la protagonista dels fets és la mateixa Juana, l'autora opta per utilitzar el nom Leonor. L'escriptora pren aquesta decisió per por a possibles represàlies. A diferència de l'obra de Carlota O'Neill, *Desde la noche y la niebla*⁴⁰ té un aire molt menys literari, però amb un fort component de denúncia. De fet, ja en les primeres pàgines de la novel·la, Doña afirma que escriu la novel·la per falta de testimonis de dones que relatin el que van viure a les presons, ja que tot el que s'havia escrit fins llavors tenia una firma masculina.⁴¹ Ara bé, l'autora també afirma que el seu llibre no és un llibre feminista, ja que si aquest hagués estat el seu propòsit «hubiese profundizado más en las raíces de por qué la mujer en todos los tiempos y circunstancias se lleva la peor parte, hubiese reflejado que hay toda una gama de atrocidades y de opresiones que se ejercen sobre la mujer, por el solo hecho de serlo.»⁴² La novel·la, tot i tenir un fort component autobiogràfic, no pretén ser exclusivament una biografia de l'autora. De fet, en cap moment es parla del possible atemptat contra l'ambaixada Argentina, ni d'Eva Perón. Simplement, Doña es preocupa de novel·lar el que va viure ella i moltes altres dones en les presons de Franco.

En la mateixa línia que Juana Doña, Ángeles Garcia-Madrid (Torrejón de Ardoz, 1918 – Madrid, 2015) va publicar l'any 1982 el llibre *Requiem por la libertad*.⁴³ Garcia-Madrid va ser detinguda el 14 de maig de 1939 i va passar tres anys empresonada –primer a la presó de Ventas de Madrid i després a les Oblatas de Tarragona, Les Corts de Barcelona i Girona, on passa els seus últims vuit mesos presa malalta de tuberculosi–. Finalment, va rebre la llibertat condicional el 1942. Un cop lliure, Garcia-Madrid intentà recuperar la seva vida, convertint-se en cosidora, fins que amb la mort del dictador es va aventurar a escriure les seves memòries. *Requiem por la libertad* s'assembla força a *Desde la noche y la niebla* de Juana Doña. Garcia-Madrid també escriu el llibre en tercera persona, però a diferència de Doña

---

³⁹ DOÑA, Juana: *Querido Eugenio (una carta de amor al otro lado del tiempo)*. Barcelona: Lumen, 2003.

⁴⁰ Com a apunt, el títol *Desde la noche y la niebla* és una referencia al decret de Hitler *Nacht und Nebel*, proclamat el 7 de desembre de 1941, decret que permetia als nazis aplicar com a càstig contra els seus enemics la pena de mort.

⁴¹ DOÑA, Juana: *Desde la noche y la niebla (mujeres en las cárceles franquistas)*, op. cit., pp. 15-16.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ GARCÍA-MADRID, Ángeles (1982): *Requiem por la libertad*, (2a Edició), Madrid: Aliança Hispànica, 2003.

utilitza el seu nom propi, Ángeles, per a la protagonista. Com Doña, Garcia-Madrid escriu les seves memòries no com a revenja sinó com a reconeixement i acceptació de l'experiència viscuda, però també amb una clara voluntat de crear una memòria històrica sobre la repressió contra la dona republicana en les presons durant el franquisme.

L'any 1983, Ángeles Malonda Arsís (Gandia, 1902 – 1986) publicava *Aquello sucedió así*,⁴⁴ un llibre escrit durant els 40 anys de dictadura que en un primer moment portava com a títol *La guerra ha terminado... dijeron*. L'obra no fou enviada a la impremta fins al 1979 i per ordre de l'associació cooperativa de farmacèutiques de València. Malonda va rebre educació liberal la qual li va permetre traslladar-se a Madrid per estudiar farmàcia. Acabada la llicenciatura, tornà a Gandia i es va convertir en la primera dona farmacèutica de la ciutat. Es va casar amb el també farmacèutic Antonio Azcón Cornell, qui fou membre del Partit Socialista. Fou precisament la pertinença a aquest partit la principal acusació contra Malonda i el seu marit. Els dos foren detinguts i Azcón va acabar perdent la vida, després de ser víctima d'un atemptat contra la seva persona a la infermeria de les Escoles Pías de València. Malonda va ser alliberada l'agost del 1943, després de 4 anys de presó i una condemna a mort commutada. No obstant això, la seva llibertat anava acompanyada del desterrament, primer a Palma de Mallorca i després a Madrid.

El testimoni de Malonda és possiblement el més calent i impulsiu de tots, però també el més personal. En ell, en general, no apareixen altres experiències de preses, sinó que són un conjunt de pensament i reflexions de l'autora sobre el que estava vivint com a presa de Franco. Així doncs, a diferència del testimoni de Juana Doña, es pot considerar que el contingut autobiogràfic té molta més rellevància en l'obra d'Ángeles Malonda. En l'obra apareixen noms reals de companyes de presó, però en canvi el nom dels seus enemics no es desvelen, per por a represàlies. Com apunta Alicia Ramo Mesonero en el seu llibre *Memoria de las presas de Franco*, tot i el caràcter personal i impulsiu del relat de Malonda, en cap moment l'autora busca venjança, sinó que mostra «comprensión, perdón y el sincero deseo de que los odios y las males pasiones den paso a una era de paz en que todos los españoles nos sintamos hermanos.»⁴⁵

Possiblement, la font testimonial més important sobre la repressió franquista és la de Tomasa Cuevas (Brihuega, 1917 – Barcelona, 2007). Militant del PSUC i d'origen humil,

---

⁴⁴ MALONDA, Ángeles: *Aquello sucedió así: memorias*, op. cit.

⁴⁵ RAMOS MESONERO, Alicia: *Memoria de las presas de Franco*, Madrid: Huerga & Fierro, 2011, p. 162.

Cuevas va ser detinguda l'any 1939 a Guadalajara i va estar empresonada cinc anys en diferents presons de la geografia espanyola (Guadalajara, Durango, Santander, Amorebieta, Madrid i Segòvia). Finalment, va rebre la llibertat condicional l'any 1944 i va traslladar-se a Barcelona, on va introduir-se en la lluita clandestina. No obstant això, el 1945 va tornar a ser detinguda i torturada, aquest cop juntament amb el seu marit, Miguel Núñez. Va estar empresonada a la Presó de Les Corts de Barcelona, fins al 1946. Les tortures van suposar-li una greu malaltia, que li comportà la reclusió en l'hospital de Pedrosa de Santander durant dos anys i sota vigilància policial. Un cop curada, es va traslladar a viure a França, fins l'any 1961, quan tornà a Espanya i continuà amb la lluita clandestina.

A banda de tota la feina feta en la clandestinitat, la tasca més important que féu Tomasa Cuevas per a la història fou viatjar arreu de la península amb un magnetòfon per tal d'enregistrar el testimoni de les dones amb les quals havia conviscut en les presons franquistes. El resultat foren tres volums de testimonis, *Cárcel de mujeres (1939-1945)*⁴⁶, *Cárcel de mujeres: Ventas, Segovia, Les Corts*⁴⁷ i *Mujeres en la resistència*⁴⁸, reeditats conjuntament per Jorge J. Montes Salguero l'any 2004 amb el títol *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*. A diferència dels altres tres testimonis, Tomasa Cuevas no va escriure una novel·la, sinó que va posar per escrit la seva veu i la veu de moltes de les seves companyes, tal com diu Josep Benet en el pròleg del segon volum, «sin artificios literarios, con toda su crudeza y rudeza.»⁴⁹ Si bé és cert que s'ha de tenir en compte que el mateix fet de posar per escrit ja és en si un artifici. No obstant això, el que encara fa més especial l'obra de Tomasa Cuevas és el fet que l'autora fes una tasca historiogràfica gegantina sense tenir pràcticament educació. Cal recordar que Tomasa Cuevas era de família humil, situació que la va obligar a deixar els estudis i posar-se a treballar molt jove. En aquest sentit, Teresa Pàmies, en el pròleg del primer volum de testimonis, exposava: «No hace falta haber tenido acceso a una instrucción superior para destacar en la Historia, así, con mayúscula, puesto que los combates en los cuales ha participado Tomasa Cuevas desde su adolescencia ya son

---

⁴⁶ CUEVAS GUITIÉRREZ, Tomasa: *Cárcel de mujeres (1939-1945)*, Vol. 1, Barcelona: Ediciones Sirocco, 1985.

⁴⁷ CUEVAS GUITIÉRREZ, Tomasa: *Cárcel de mujeres: Ventas, Segovia, Les Corts*, Vol. 2, Barcelona: Ediciones Sirocco, 1985.

⁴⁸ CUEVAS GUITIÉRREZ, Tomasa: *Mujeres de la resistencia*, Barcelona: Ediciones Sirocco, 1986.

⁴⁹ BENET, Josep: «Pròleg» dins Cuevas Guitiérrez, Tomasa: *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*, *op. cit.*, p. 265.

Historia. Y no hace falta ser escritora para escribir un libro como el que ella nos ofrece, crónica de esos combates.»⁵⁰

Al llarg de més de nou-centes pàgines, Tomasa Cuevas entrellaça testimonis de dones que conegué en les diferents presons del país amb el seu propi testimoni. El primer volum, *Cárcel de mujeres (1939-1945)*, abraça notes biogràfiques de Tomasa anteriors a la guerra, el relat dels primers anys presa de Tomasa a les presons de Guadalajara, Durango (Bilbao), Santander, Amorebieta (Bilbao), Ventas (Madrid) i Segòvia, i els testimonis de preses amb qui va conviure en aquestes presons. Entre els testimonis més destacats, figuren els de Rosario Sánchez Mora, la Dinamitera, María del Carmen Cuesta, María Blázquez del Pozo – testimoni pòstum–, Blasa Rojo i Agustina Sánchez Sariñena. Pel que fa al segon volum, *Cárcel de mujeres: Ventas, Segovia, Les Corts*, Tomasa continua el seu propi relat després del seu alliberament i conseqüent desterrament a Barcelona, combinant-ho amb testimonis de preses dels penals de Segòvia, Madrid i Les Corts. Finalment, del tercer volum, *Mujeres en la resistència*, destaca especialment el relat de les fugues de Victòria Pujolar, Ángela Ramis i Adelaida Abarca de la presó de Les Corts de Barcelona. A banda dels testimonis directes, Tomasa Cuevas també aporta molta informació sobre els dos casos més coneguts de la repressió franquista en les presons de dones: les *13 roses* i Matilde Landa.

Sense ser historiadora i tenint una formació intel·lectual força limitada, Tomasa Cuevas féu una tasca historiogràfica magnífica. Sense els seus testimonis, seria molt complicat conèixer la realitat que van viure aquelles dones en les presons franquistes. Els testimonis de Tomasa Cuevas són avui el primer esglaó que s'ha de consultar si es vol estudiar aquest episodi de la història d'Espanya. Malgrat el seu valor historiogràfic, avui dia els testimonis de Tomasa no són fàcils de trobar. Les primeres edicions quasi només es poden trobar en els fons de les biblioteques nacionals d'Espanya i Catalunya i les edicions més recents –la recopilació de Jorge J. Montes i el petit llibret editat per l'editorial Icaria sota el títol Preses– encara es poden trobar en algunes biblioteques. A propòsit d'això, s'ha de tenir en compte que, avui dia, les notes originals on Tomasa Cuevas va transcriure els testimonis que havia enregistrat amb el seu magnetòfon es troben al fons de l'Institut d'Història Jaume Vicens Vives a la biblioteca de la Universitat Pompeu Fabra, gràcies a una donació que féu el marit de Tomasa Cuevas, Miguel Núñez.

---

⁵⁰ PÀMIES, Teresa: «Prólogo» dins CUEVAS GUTIÉRREZ, Tomasa: *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*, Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2004, p. 21.

b. Els estudis historiogràfics

Paral·lelament a la publicació de les primeres mostres de literatura testimonial, durant els anys 70, van aparèixer també els primers estudis historiogràfics amb perspectiva de gènere sobre les preses de Franco. Ara bé, com gran part de la historiografia en general, els primers estudis sobre esdeveniments històrics d'un territori determinat no solen ser obra d'acadèmics autòctons, sinó que provenen d'altres països. En el cas que ens ocupa, el primer gran estudi sobre les presons femenines de Franco va ser obra de la historiadora italiana Giuliana Di Febo, qui va publicar l'any 1979 el llibre *Resistencia y movimiento de mujeres en España (1936-1976)*.⁵¹ L'obra va publicar-se en un moment en el qual la historiografia sobre el Franquisme s'estava despertant, ja que feia pocs anys que havia mort el dictador. El llibre de Di Febo ens ofereix un important estudi sobre com s'organitzà la resistència femenina durant el franquisme. Tenint en compte que sobretot durant els primers anys de la dictadura, gran part de la resistència s'articulava des de les presons, la primera part del llibre està dedicat al cas paradigmàtic de la presó de Ventas (Madrid). Així doncs, malgrat que no està enfocat directament en els diferents tipus de repressió que van viure les dones republicanes durant el franquisme a les presons, Di Febo sempre té en compte aquesta realitat i mai la deixa de banda. Per poder articular la seva tesi, un dels principals recursos del qual es nodreix Di Febo és el testimoni directe. Com féu també Tomasa Cuevas, Di Febo va viatjar arreu de la Península buscant dones que oferissin el seu testimoni sobre les seves estades en les presons franquistes. Di Febo fou pionera en els estudis de gènere sobre la dictadura i la repressió.

Pel que fa als anys 80, fou una època poc prolífica en relació a la publicació d'estudis no només sobre la repressió contra la dona, sinó també sobre la repressió en general –el pacte de silenci de la Transició féu força mal a la memòria de les preses de Franco–. No va ser fins a la dècada de 1990, quan començaren a sorgir no només historiadores interessades en l'estudi de les presons femenines, sinó també estudioses que s'ocuparen de revitalitzar els diferents testimonis de les preses de Franco. Entre aquestes últimes, destaca la figura de Susana Cavallo, doctora en literatura hispànica contemporània per la Universitat de Chicago. Cavallo publicà l'any 1996 un interessant article titulat «Autobiografía, testimonio, y ficción en la literatura carcelaria femenina: Lidia Falcón, Tomasa Cuevas y Eva Forest», en el qual

---

⁵¹ DI FEBO, Giuliana: *Resistencia y movimiento de mujeres en España (1936-1976)*, Barcelona: Icaria Editorial, 1979.

feia una comparativa entre tres fonts testimonials de preses del franquisme: Tomasa Cuevas, de la qual ja hem parlat anteriorment, Lidia Falcón, neboda de Carlota O'Neill, i Eva Forest. L'article de Cavallo té una vessant més aviat literària que no pas historiogràfica, emmarcant els testimonis en la ja comentada literatura testimonial dels anys 70.⁵² L'any 1997, es publica el llibre *Consejo de guerra: los fusilamientos en el Madrid de la posguerra (1939-1945)* de Mirta Núñez i Antonio Rojas, un dels pocs estudis on es parla de les executades pel franquisme, més enllà del que s'ha escrit sobre les anomenades *13 roses*.⁵³ Aquesta obra s'ocupa de tots els afusellats del Madrid de la postguerra, independentment del seu gènere, però també incorpora un capítol destinat a les dones.

Amb l'inici del segle XXI, després d'anys de silenci, van començar a sorgir veus que exigien la recuperació de la memòria dels represaliats de Franco. En aquest moment, el debat sobre la Guerra Civil i la dictadura va esdevenir quelcom *vox populi* i van començar a aparèixer molts estudis sobre la repressió durant la dictadura. Aquest debat tenia com a fi últim la promulgació d'una Llei de Memòria Històrica, que acabà sent aprovada l'any 2007 pel govern socialista de José Luís Rodríguez Zapatero. Amb aquesta llei, es reconeixien les víctimes de la Guerra Civil i de la dictadura de Franco. Historiogràficament, el primer gran llibre de la repressió de Franco fou el volum titulat *Víctimas de la Guerra Civil*, coordinat per Santos Julián i publicat l'any 1999. El llibre és un important estudi sobre els represaliats de la dictadura, però presenta un gran buit: són molt poques les referències a la repressió contra la dona i només hi apareixen algunes cites de descripcions sobre presons femenines de Tomasa Cuevas i Juana Doña.⁵⁴ Malgrat aquesta falta de tractament per part de la historiografia dominant, a partir del tombant de segle, van sorgir les primeres historiadores especialitzades en l'estudi de les presons femenines del primer franquisme.

L'any 1999, Montserrat Duch publicava un primer article titulat «Supervivència i repressió a la postguerra: una perspectiva de gènere», un dels articles pioners sobre la repressió franquista des dels estudis de gènere.⁵⁵ L'any 2002, Ricard Vinyes va treure al

---

⁵² CAVALLO, Susana: «Autobiografía, testimonio, y ficción en la literatura carcelaria femenina: Lidia Falcón, Tomasa Cuevas y Eva Forest» *op. cit.*, pp. 87-100.

⁵³ NÚÑEZ Mirta, i ROJAS, Antonio: *Consejo de guerra: Los fusilamientos en el Madrid de la posguerra (1939-1945)*, Madrid: Compañía Literaria, 1997.

⁵⁴ JULIÁN, Santos (coord.): *Víctimas de la Guerra Civil*, Madrid: Temas de hoy, 1999.

⁵⁵ DUCH PLANA, Montserrat: "Supervivència i repressió a la postguerra: una perspectiva de gènere", en AA.VV. *Tiempos de silencio. Actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Valencia, 17-19 de noviembre de 1999, pp. 28-33.

mercat el llibre *Els nens perduts del franquisme*,⁵⁶ un estudi dedicat als fills de les preses, un col·lectiu que innocentment també fou víctima de la repressió i que pocs cops ha estat tingut en compte per la historiografia hegemònica –tant en el cas de la Guerra Civil i la dictadura com en altres esdeveniments històrics–. Un any després, es va editar el llibre *Mujeres encarceladas. La prisión de Ventas: de la República al franquismo, 1931-1941* de Fernando Hernández Holgado, doctor en història per la Universitat Complutense de Madrid.⁵⁷ En aquest llibre, Hernández Holgado no només se centra en la repressió contra les preses, sinó que explica la història dels deu primers anys de vida del penal de Ventas de Madrid, que com ja hem comentat abans fou construït seguint el model de Victòria Kent.

Consegüentment, s’ha de ressaltar la tasca de David Ginard i Feron, doctor en història per la Universitat de les Illes Balears, els estudis del qual s’han centrat especialment en la Guerra Civil i la dictadura a Mallorca. Entre tots els seus estudis, sobresurt el de Matilde Landa, qui està tancada a la presó de Palma de Mallorca, on va acabar portant-se la vida. En el llibre *Matilde Landa: de la institució libre de enseñanza a las prisiones franquistas*, no només recull l’experiència de Landa a la presó de la Gimnèsia major, sinó també altres aspectes de la seva vida com la seva tasca a l’oficina de penades de Ventas, amb la qual va aconseguir salvar moltes preses de la pena de mort.⁵⁸ També l’any 2006, Hernández Holgado va publicar un article sobre la figura de Manolita del Arco.⁵⁹ L’any 2009, Ángeles Egido León, doctora en història per la Universitat Complutense de Madrid i catedràtica d’història contemporània de la UNED, va publicar el llibre *El perdón de Franco: La represión de las mujeres en el Madrid de la posguerra*.⁶⁰ L’estudi d’Egido se centra, igual que el de Hernández Holgado, especialment en la presó de Ventas de Madrid. No obstant això, tampoc es pot considerar un simple estudi d’aquesta presó, sinó més aviat un estudi de la repressió contra la dona en les presons, tenint com a punt de partida la presó de Ventas, ja que és la més destacada de totes. A banda de les reflexions sobre els diferents tipus de repressió, Egido també recull un gruix important de dades, com per exemple, un llistat amb els noms de les preses a les quals els va ser commutada la pena de mort o gràfiques sobre els diferents tipus

---

⁵⁶ VINYES RIBAS, Ricard: *Els nens perduts del franquisme*, op. cit.

⁵⁷ HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando: *Mujeres encarceladas: la prisión de Ventas, de la República al franquismo, 1931-1941*, Madrid: Marcial Pons, 2003.

⁵⁸ GINARD I FERÓN, David: *Matilde Landa: de la institució libre de enseñanza a las prisiones franquistas*, Barcelona: Flor del viento Ediciones, 2005.

⁵⁹ HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando: «Manolita del Arco Palacio (1920-2006). Reseña biográfica, bibliografía y testimonios seleccionados» dins *Hispania Nova: Revista de historia contemporánea*, N° 6, 2006.

⁶⁰ EGIDO LEÓN, Ángeles: *El perdón de Franco. La represión de las mujeres en el Madrid de la posguerra*, op. cit.

de delictes que s'imposava a les preses.⁶¹ També s'ha de destacar l'article «Las dimensiones de la “represión sexual” durante al dictadura franquista» d'Irene Abad, article que ja hem esmentat a l'inici del treball, un anàlisi sobre els aspectes que defineixen l'anomenada «repressió sexual» contra la dona i la diferència de la que reben els homes.⁶²

Ja entrant en la dècada del 2010, va publicar-se el volum sobre la dictadura de la col·lecció *Historia de España* dirigida per Josep Fontana i Ramon Villar i publicada per l'editorial Crítica. El volum, escrit per Borja de Riquer, pràcticament no parla de la repressió contra la dona. En el capítol titulat «El miedo y la represión», l'única referència a la repressió contra la dona és un seguit de dades de caràcter informatiu, com els penals més importants o les estadístiques de preses.⁶³ Un any després, Paul Preston publicava el seu llibre *L'Holocaust espanyol: Odi i extermini durant la Guerra Civil i després*, en el qual només dedica una pàgina a la repressió contra la dona republicana, a partir del testimoni de Juana Doña. Les paraules de Preston denoten un coneixement superficial de la situació de la dona en les presons de Franco:

«Les dones també rebien fortes pallisses, fins i tot les dones embarassades, però sovint les tortures eren més refinades. Entre aquestes es comptaven les descàrregues elèctriques als mugrons, els genitals i les oïdes. A més del dolor i la humiliació que representaven totes elles, l'aplicació de descàrregues elèctriques a les oïdes provocava intensos problemes mentals i maldecaps que duraven anys. Entre les detingudes, moltes de les dones joves van ser víctimes de pallisses, tortures i abusos sexuals. Les dones de 70 i 80 anys també patien maltractaments. La mare de Juana Doña no va poder utilitzar les mans durant mesos de resultes de les tortures amb electricitat.»⁶⁴

Malgrat el poc espai que aquestes publicacions dedicaren a la repressió contra la dona, els experts en estudis de gènere van continuar publicant articles i estudis sobre el tema. L'any 2011, Hernández Holgado publicà la seva tesi doctoral *La prisión militante. Las cárceles franquistas de mujeres de Barcelona y Madrid (1938-1945)*, en la qual l'autor se centra exclusivament en els penals de Ventas i Les Corts i les preses que restaren allà

---

⁶¹ EGIDO LEÓN, Ángeles *El perdón de Franco. La represión de las mujeres en el Madrid de la postguerra*, op. cit., p. 245-277.

⁶² ABAD, Irene: «Las dimensiones de la “represión sexual” durante al dictadura franquista» op. cit., pp. 65-86.

⁶³ RIQUER, Borja de: *La dictadura de Franco* op. cit., pp. 134-135.

⁶⁴ PRESTON, Paul: *L'Holocaust Espanyol*, op. cit., p. 816.

empresonades.⁶⁵ També va escriure un article dedicat a la figura de Juana Doña.⁶⁶ Per la seva part, Ginard va escriure l'article «Entre el castigo y la redención: las mujeres encarceladas en las Islas Baleares (1936-1943)»,⁶⁷ en el qual fa una panoràmica sobre el sistema repressiu franquista a la mal anomenada presó de Can Sales de Palma.⁶⁸ Paral·lelament, Monserrat Duch s'ocupà de l'estudi de la presó de les Oblates de Tarragona en l'article «Una perspectiva de género de la represión contracionaria franquista a partir del caso de la cárcel de las Oblatas de Tarragona (1939-1943)».⁶⁹ Aquests últims articles van ser publicats per la revista *Studia Historica* juntament amb altres firmats per autors com Ricard Vinyes, Fernando Hernández Holgado o Ángeles Egido. Aquest treball col·lectiu està conformat per articles escrits per diferents especialistes sobre la repressió franquista en les presons de dones, fent una panoràmica sobre els diferents penals femenins de la geografia espanyola: cada article està dedicat a un penal concret (Màlaga, Ventas, Palma, Segovia, Tarragona, etc.). L'any 2017, l'editorial Sanz y Torres va editar el monogràfic amb el títol *Cárceles de mujeres: la prisión femenina en la posguerra*, coordinat per Maria de los Ángeles Egido León.⁷⁰ També s'hauria de destacar el llibre *Las rapadas: El franquismo contra la mujer* d'Enrique González Duro, un llibre sobre la vexació de ser rapades que rebien les roges.⁷¹

Paral·lelament a tot això, els estudis de caràcter literari sobre els testimonis de les preses –línia d'estudi inaugurada per Susana Cavallo– van seguir. L'any 2011, Alicia Ramos Mesonero, professora de la Saint-Louis University, publicà el llibre *Memòria de las Presas de Franco*, un llibre on es recull la història de diferents preses a partir del que es deixà escrit sobre elles. Entre les preses estudiades per Ramos Mesonero, destaquen Carlota O'Neill, Matilde Landa, Ángeles Malonda, Rosario Sánchez, *las 13 rosas*, Juana Doña i Angeles García-Madrid, moltes de les quals ja hem comentat la seva història anteriorment. Ramos Mesonero també dedica un capítol a la novel·la de Dulce Chacón, *La voz dormida*. L'autora

---

⁶⁵ HÉRNANDEZ HOLGADO, Fernando: «La prisión militante: las cárceles franquistas de mujeres de Barcelona y Madrid (1939-1945)» (Tesis Doctoral). Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2011-

⁶⁶ HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando: «Juana Doña y el manantial de la memoria. Memorias de las cárceles franquistas de mujeres (1978-2007)» dins *Arenal*, Vol. 22, N° 2, 2015, pp. 283-309.

⁶⁷ GINARD I FERÓN, David: «Entre el castigo y la redención: las mujeres encarceladas en las Islas Baleares (1936-1943)» dins *Studia historica. Historia contemporània*, N° 29, 2011, pp. 237-266.

⁶⁸ Popularment, l'antiga presó de dones de Palma rep el nom de Can Sales, però realment l'edifici que albergava la presó no era l'antiga possessió de Can Sales, sinó que estava situada al costat.

⁶⁹ DUCH PLANA, Montserrat: «Una perspectiva de genero de la represión contracionaria franquista a partir del caso de la cárcel de Las Oblatas de Tarragona (1939-1943)» dins *Studia historica. Historia contemporània*, N° 29, 2011, pp. 315-336.

⁷⁰ EGIDO LEÓN, Ángeles (coord.): *Cárceles de mujeres: la prisión femenina en la postguerra*, Madrid: Editorial Sanz y Torres, 2017.

⁷¹ GONZÁLEZ DURO, Enrique: *Las rapadas. El franquismo contra la mujer*, op. cit.

explica en el pròleg del llibre que aquest capítol de la nostra història ha estat excessivament silenciada i, per això, veu necessària que es doni veu a aquestes dones.⁷² També s'ha de destacar la figura de Judyta Wachowska, experta en literatura hispànica de la Universitat de Poznan (Polònia), qui publicà l'any 2012 l'article «El universo carcelario femenino del régimen franquista: entre historia, (pos)memoria y la novela histórica actual», en el qual debat sobre com es poden articular els estudis historiogràfics i la novel·la històrica sobre la repressió femenina en el món carcerari del franquisme per tal de configurar una memòria històrica de la qüestió.⁷³ De Wachowska, també val la pena tenir en compte l'article «Narrar la(s) guerra(s) con las voces de mujeres: memoria, género y emociones. Una mirada comparada», un article on l'autora compara la literatura testimonial de les presons de Franco amb altres fonts europees.⁷⁴ Entre les fonts comparades, destaca *La guerra no té rostre de dona* de Svetlana Aleksiévitx, premi Nobel de Literatura 2015, un llibre on es concentren testimonis de dones russes que participaren en la Segona Guerra Mundial.⁷⁵

El material historiogràfic publicat més recentment és obra d'Egido destacant articles com «Memoria de la represión: nombres femeninos para la historia»,⁷⁶ en el qual se centra en figures concretes de preses represaliades (Tomasita Cuevas, Matilde Landa, Josefina Amalia Villa, Manolita del Arco i Nieves Torres), o «Redes sociales, historia y memoria digital de la represión de mujeres en el Franquismo»,⁷⁷ en el qual reflexiona sobre la importància que poden tenir les xarxes socials per la difusió de la memòria de les preses de Franco. Així i tot, l'últim gran treball és el monogràfic publicat l'any 2018 també per l'editorial Sanz y Torres, amb el títol *Mujer, franquismo y represión una deuda histórica*,⁷⁸ sent coordinat per Ángeles Egido, juntament amb Jorge J. Montes Salgado, editor de l'edició conjunta dels tres volums de testimonis de Tomasita Cuevas. A diferència del treball col·lectiu anterior, aquest va molt més enllà de ser un estudi exclusiu sobre les preses femenines durant el franquisme i la repressió, sinó que pretén ser un homenatge a totes aquelles dones víctimes de la repressió i

---

⁷² RAMOS MESONERO, Alicia: *Memoria de las preses de Franco*, Madrid: Huerga & Fierro editores, 2012, p. 9.

⁷³ WACHOWSKA, Judyta: «El universo carcelario femenino del régimen franquista: entre historia, (pos)memoria y la novela histórica actual» dins *Sociocriticism*, Vol. XXVII, 2012, pp. 173- 212.

⁷⁴ WACHOWSKA, Judyta: «Narrar la(s) guerra(s) con las voces de mujeres: memoria, género y emociones. Una mirada comparada.» dins *Studia Romanica Posnaniensia* Vol. 44, N° 1, 2017, pp. 115-128.

⁷⁵ ALEKSIÉVITX, Svetlana (1985): *La guerra no té cara de dona*, Barcelona: Raig Verd Editorial, 2018.

⁷⁶ EGIDO LEÓN, Ángeles: «Memoria de la represión: nombres femeninos para la historia» dins *Arenal*, Vol. 24, N° 2, 2017, pp. 509-535.

⁷⁷ EGIDO LEÓN, Ángeles: «Redes sociales, historia y memoria digital de la represión de mujeres en el Franquismo» dins *Revista de historiografía*, N° 27, 2017, pp. 341-361.

⁷⁸ EGIDO LEÓN, Ángeles i MONTES, Jorge J. (coord.): *Mujer, franquismo y represión una deuda histórica*, Madrid: Editorial Sanz y Torres, 2018.

un crit a la seva memòria. És un treball historiogràfic en el qual treballen els grans experts en dona i franquisme del país: des de les historiadores Montserrat Duch, Mirta Núñez o David Ginard fins a l'experta en literatura carcerària Alicia Ramos Mesonero, passant per expertes d'altres esferes de la repressió com Elisa Pérez, Juan José del Águila o Luís Enrique Otero Carvajal. L'estudi es divideix en quatre parts diferenciades: la primera, titulada «Ser roja y ser mujer» té un caràcter més teòric sobre la condició de ser dona, republicana i presa; la segona, amb el nom «Geografía de la represión», s'estructura de forma força semblant al monogràfic del qual hem parlat a l'anterior paràgraf, ja que són estudis concrets de comunitats autònomes i la repressió de gènere (Andalusia, Aragó, Galícia, Illes Balears, València i Catalunya); la tercera part, amb el títol «Exclusión social y depuración profesional», té una vessant més social, amb articles dedicats a la prostitució i a l'expulsió de les dones de les esferes professionals més altres; finalment, la quarta part, anomenada «Huella familiar y memòria social», s'ocupa de la necessitat de preservar la memòria de les qui partiren aquesta repressió.

4. LA VIOLÈNCIA SEXUAL, EL GRAN BUIT HISTORIOGRÀFIC

Com s'ha pogut observar en el capítol anterior, són moltes les obres –literàries, historiogràfiques, audiovisuals, divulgatives – que es preocupen per recuperar la memòria de les preses del franquisme. L'estudi i la recuperació de la memòria de les víctimes de la repressió sexual durant el franquisme no ha estat una tasca fàcil i són molts els entrebancs amb els quals s'han trobat les historiadores de la qüestió. No obstant això, després d'haver fet una panoràmica sobre tot el que s'ha produït sobre el tema són molts els interrogants que sorgeixen. El primer i essencial és la falta de tractament de la violència sexual tant testimonialment com historiogràficament, fet que sembla evidenciar que la violació no era un càstig repressiu freqüent. Ara bé, que no se'n parli no vol dir que no es produïssin. De fet, en la literatura testimonial, hi ha algunes evidències sobre violacions, òbviament no tan explícites com *Eine frau in Berlin*, sí que ens poden permetre fer una lectura sobre la violència sexual com a eina repressiva durant el primer franquisme. Així tot, historiogràficament, la violència sexual ha estat un tema residual, només Irene Abad en el seu article sobre la «repressió sexual» dedica un espai real a la violència sexual.

La violència sexual contra la dona ha estat un dels mecanismes d'humiliació més utilitzats pels vencedors al llarg de la història i durant els convulsos esdeveniments que succeïren a Europa durant les dècades de 1930 i 1940, fou una pràctica que es va portar a l'extrem. *Eine frau in Berlín* és el testimoni que millor ens explica com funciona aquest tipus de repressió, com un cop ocupada Berlín per les tropes soviètiques, les dones van esdevenir el botí de guerra més preuat pels soldats russos amb el vistiplau de les autoritats.⁷⁹ L'autora del dietari deixà per escrit la seva experiència i la d'altres conegudes com a víctimes de violacions. No obstant això, en els testimonis de les preses del franquisme, costa molt trobar referències a les violacions dels franquistes. Els testimonis escrits que conservem expliquen amb detall tot mena de repressió, des de les tortures a les condicions de vida de les dones a les presons. No obstant això, sembla que hi ha un gran pudor a l'hora de parlar de les violacions. Cap de les dones que deixaren per escrit el seu testimoni denunciaren haver patit violacions, només en parlen fent referència a experiències de dones conegudes. A pròposit d'això, el fet de no trobar testimonis tan directes i explícits com *Eine frau in Berlin* no vol dir que en el sistema repressiu franquista no existissin les violacions. Si bé és cert que la informació que ens ofereixen els testimonis sobre la violència sexual és força residual, però

---

⁷⁹ ANÓNIMA (1959), *Una mujer en Berlín*, op. cit., p. 284.

hi ha autors que sí que denunciïn aquestes agressions, fet que ens permet fer-nos una idea sobre l'existència de diferents tipus de violacions que la dona patia per part del sistema repressiu franquista. Juana Doña denunciava:

«Era verdad, las violaciones eran el pan nuestro de cada día, el abuso de poder de los hombres sobre las mujeres en estas circunstancias adquiría proporciones dramáticas, las llamadas rojas eran menos que nada para los machos fascistas. Las violaciones a las detenidas, nada tenían que ver con el deseo sexual, era simplemente un acto de poder y humillación. (...) Se las violaba en las comisarías, en los centros de falange, en las cárceles de los pueblos, en la calle y hasta en las mismas casas. Cuando las mujeres eran detenidas, el primer temor era el de la violación y lo que añadía mayor horror a las violaciones, eran las consecuencias.»⁸⁰

A l'hora d'estudiar la violència sexual de la repressió, s'haurien de dividir les violacions en diferents tipus. Per començar, existien les violacions en el marc del conflicte armat, és a dir, les que eren producte del fervor de la guerra, sobre les quals Carlota O'Neill ens ofereix força informació. S'ha de recordar que el testimoni de Carlota O'Neill narra la seva experiència com a presa en un penal nacional de Melilla durant la Guerra Civil. O'Neill descriu com un cop triomfat l'alçament militar a la ciutat africana, les dones van començar a ser perseguides pels rebels, violades i fins i tot algun cop assassinades: «Y se las llevaban; las violaban en el campos; caían sobre ellas uno después de otro, como perros. Unas morían en la brega; otras las mataban; algunas iban a la cárcel; su suerte final dependía de las manos en las que caían.»⁸¹ Les que tenien la possibilitat de sobreviure entraven a la presó «con rojeces en el alma y en la cara; con palidez de cadáver después de ser violadas.»⁸² Les declaracions de Carlota O'Neill ens permeten observar com durant l'esdevenir del mateix conflicte, molt abans de la implementació del sistema repressiu franquista contra la dona, ja es produïen violacions. El testimoni de Carlota O'Neill és el que més semblances presenta amb *Eine frau in Berlin*, ja que són violacions indiscriminades, més destinades a «satisfer» el desig sexual dels combatents, que no com a humiliació contra la dona. Òbviament, la informació que ens aporta O'Neill és qualitativament i quantitativament molt pobre en relació a *Eine frau in Berlin*.

---

⁸⁰ DOÑA, Juana: *Desde la noche y la niebla (mujeres en las cárceles franquistas)*, op. cit., pp. 158-159.

⁸¹ O'NEILL, Carlota (1977): *Una mujer en la guerra de España*, op. cit., p. 60.

⁸² Ib., p. 60.

En els primers temps del triomf franquista, sobretot durant l'any 1939, les violacions foren quelcom molt freqüent, sobretot com a càstig i humiliació contra tota aquella dona que era acusada de ser partidària de la república. La gran majoria de violacions es produïen en el temps que oscil·lava entre la detenció i l'empresonament. Precisament, molts abusos sexuals s'utilitzaven com a mètode de tortura per tal que les dones parlessin. Carmen Machado, en el testimoni que recull Tomas Cuevas, explica com la Prefectura de la Policia Urbana de Madrid, dirigida per Aurelio Fontela, era un espai en el qual si una dona entrava, en sortia violada.⁸³ Per la seva part, Juana Doña ofereix l'experiència de Pilar, una presa que fou testimoni de diferents violacions contra companyes seves per part dels falangistes a Càceres:

«Los legionarios las metieron en una sala, de forma brutal les rasgaron la ropa y las obligaron a las más repugnantes prácticas sexuales, les abrían la boca y les introducían sus asquerosos penes, Pilar se libró de ello, sólo eran seis legionarios y ella era la más joven y según decían la más fea, cada legionario cogió a una, Pilar era una de las dos que sobraban, que arrinconadas en una pared, vieron la violación de sus compañeras, el horror de sus caras ahogadas, su tremendo martirio.»⁸⁴

Tot i poder escapar de la violació, en el seu trasllat a Madrid, Pilar va aconseguir fugir de nou de l'agressió del cap de policia de la comissaria de Carabanchel saltant per la finestra. De fet, Pilar va tornar a estar a punt de ser violada per Benito Motáñez, un altre cap de la policia, qui davant la humiliació d'haver patit la resistència de la detinguda optà per desfogar-se estibant-li una important pallissa física.⁸⁵ Així doncs, el cas de Pilar demostra com algunes dones intentaven resistir-se a la violació, encara que això pogués comportar-li una agressió física important a causa de l'orgull ferit del falangista. Paral·lelament, Doña també narra l'arribada a la presó de Ventas de quatre dones violades, entre les quals hi havia una anciana de 70 anys –forçada per quatre falangistes al crit de «abuela la vamos a deshollar, lo debe tener lleno de telarañas»– i una adolescent de 16 –violada per nou–.⁸⁶ Amb aquesta apreciació, es pot observar com la violència sexual no entenia d'edat i, com bé diu Juana Doña, no era un producte del desig sexual masculí, sinó un acte d'humiliació.⁸⁷

---

⁸³ Testimoni de Carmen Machado, dins CUEVAS GUTIÉRREZ, Tomasa: *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*, op. cit., p. 129.

⁸⁴ DOÑA, Juana: *Desde la noche y la niebla (mujeres en las cárceles franquistas)*, op. cit., pp. 210-212.

⁸⁵ *Ibidem*.

⁸⁶ *Ib.*, pp. 158-159.

⁸⁷ *Ibidem*.

Un cop a la presó, les dones seguien sense poder alliberar-se de la violació. Doña denuncia que a la presó d'Albacete, dos funcionaris del departament d'homes, anomenats Luisito i Ricardo violaren pel cap baix unes trenta preses durant els tres mesos d'estiu del 39.⁸⁸ En aquest cas, Doña parla d'un divertiment per part dels funcionaris, els quals amb tot el sadisme imaginable s'excitaven veient patir a les preses. També s'ha de tenir en compte que els funcionaris s'aprofitaven del seu poder per tal de poder treure un profit de les preses: intentaven treure partit de la situació desfavorable de les preses, exigint sexe a canvi de favors a informació. Calota O'Neill explica el cas d'una noia que va ser castigada a una cel·la incomunicada per resistir-se a les pretensions sexuals del director.⁸⁹ El més curiós és que la informació la rep O'Neill a patir d'una presa a la qual un funcionari li havia explicat el cas en un anomenat «rapte d'amor».⁹⁰ En paraules menys eufemístiques, existien intercanvis entre funcionaris i preses: els primers oferien informació, les segones el seu cos. També s'ha de tenir en compte que les violacions podien tenir conseqüències, de les quals la més evident és l'embaràs. Per posar un exemple, Doña parla del cas de Julia Lázaro, qui fou violada abans d'entrar a la presó i en quedà embarassada. Un cop hagué donat llum, tardaren quinze dies a executar-la i el nen va ser portat a la Inclusa.⁹¹ Els hospicis es van convertir un espai en el qual cada cop s'anaven acumulant més nens nascuts d'aquestes violacions.⁹²

L'acte de ser violada és possiblement una de les pitjors experiències que pot viure una dona i, com exposa Doña, les conseqüències d'aquest acte encara poden ser molt pitjors.⁹³ En general, encara avui dia, una dona té dificultats per assumir que ha estat víctima d'una violació, perquè el mateix concepte presenta una gran multitud d'interpretacions, molt marcades pel sistema heteropatriarcal. Així doncs, les dones violades els costava molt reconèixer la seva realitat, sobretot per una sensació de culpa provocada per anys d'educació catòlica. A banda de la presa de consciència per part de la violada, hi ha el següent pas: la denúncia. Aquest pas també està molt marcat per l'afecte que exerceix sobre elles un sistema patriarcal que facin el que facin les jutjarà. Per aquest motiu, són molt poques les denúncies de violència sexual sobre la repressió sexuada. Les denúncies que féu l'autora d'*Eine frau in Berlin* són un *rara avis*, però són un document valuós no només pels fets que s'hi relaten,

---

⁸⁸ DOÑA, Juana: *Desde la noche y la niebla (mujeres en las cárceles franquistas)*, op. cit., pp. 216-217.

⁸⁹ O'NEILL, Carlota: *Una mujer en la guerra de España*, Madrid: Oberon, 2003, p. 108.

⁹⁰ *Ibidem*.

⁹¹ DOÑA, Juana: *Desde la noche y la niebla (mujeres en las cárceles franquistas)*, op. cit., p. 159.

⁹² Per més informació sobre els nens de les preses del franquisme, veure: VINYES RIBAS, Ricard: *Els nens perduts del franquisme*, op. cit.

⁹³ DOÑA, Juana *Desde la noche y la niebla (mujeres en las cárceles franquistas)*, op. cit., pp. 158-159.

sinó també perquè permeten veure com psicològicament una dona viu aquests fets. De fet, una de les parts més interessants és el moment catàrtic en el qual l'autora assumeix les violacions:

«¿Qué significa violación? Cuando escuché esa palabra en voz alta el viernes por la noche en el refugio, me recorrió un escalofrío por toda la espalda. Ahora ya puedo pensar en su significado, la puedo escribir sin que me tiemblen las manos. La pronuncio para mí, para acostumbrarme a su sonido. Suena a lo más extremo imaginable, pero no lo es sin embargo.»⁹⁴

Ara bé, s'ha de tenir en compte que malgrat denunciar les violacions, l'autora d'*Eine frau in Berlin* no s'allibera de la culpa ni de la por de ser jutjada. Això queda es fa patent amb dues evidències: per una part, l'autora va exigir que el llibre fos publicat anònimament i que el seu nom no aparegués enlloc –encara que molt possiblement, l'autora fos Marta Hillers–; i per altra part, també va exigir que el llibre no fos reeditat a Alemanya fins a la seva mort, ja que la publicació de l'obra l'any 1959 va comportar-li moltes crítiques perquè la societat alemanya no estava preparada per afrontar tal realitat. Possiblement, aquest pudor a ser jutjades és el que provoca que en el cas de la repressió franquista costi tant trobar referències a la violència sexual.

---

⁹⁴ ANÓNIMA (1959), *Una mujer en Berlín*, op.cit., p. 92.

5. NOUS HORIZONS HISTORIOGRÀFICS

Com s'ha pogut comprovar a l'apartat anterior, a partir dels testimonis, es pot fer una interpretació sobre com es va desenvolupar la violència sexual contra la dona per part dels vencedors durant el primer franquisme. No obstant això, som completament conscients dels conflictes historiogràfics que pot tenir fer una interpretació a partir d'una font testimonial. Per una part, s'ha de tenir en compte que les fonts testimonials que hem utilitzat són fonts escrites amb posterioritat, és a dir, un cop els fets ja havien esdevingut. Els testimonis de Cuevas, Doña o O'Neill, entre altres, tenen un valor historiogràfic més qüestionable que *Eine frau in Berlin*, escrit al mateix moment en què l'autora estava vivint els esdeveniments. A banda d'això, s'ha de tenir en compte que són fonts subjectives i que per tant no se'ns assegura que el que se'ns explica no sigui producte de la hipèrbole o fins i tot la imaginació. Per aquest motiu, tal com defensa James S. Amelang en el seu llibre *El vuelo de Ícaro, la autobiografía popular en la Europa Moderna*, l'autobiografia i –per similitud la literatura testimonial– són fonts historiogràfiques que poden suposar problemes, ja que el cap i a la fi són una visió subjectiva d'un individu determinat que va poder manipular la història seguint els seus interessos. Ara bé, això també ens porta a preguntar-nos sobre com s'articula la història, al cap i a la fi, aquesta també suposa una interpretació subjectiva. El mateix Hayden White veu la història com un artefacte literari en si mateixa, ja que el cap i la fi és la reconstrucció que es fa d'un passat que realment no s'ha viscut.⁹⁵ Malgrat els problemes que pot suscitar una historiografia basada només en testimonis, en el cas que ens ocupa, els testimonis de les preses espanyoles són la font d'estudi més significativa per a la historiografia, ja que no només ens ajuden a entendre l'experiència de les preses, sinó també a interpretar com funcionava el sistema repressiu carcerari contra la dona durant el Franquisme.

Si bé és cert que les fonts que disposa la historiografia sobre la repressió sexual són força escassos –a banda dels documents, es compta amb arxius tant de documents administratius com de fotografies–, la informació historiogràfica sobre la repressió és força important. Ara bé, es podria dir que actualment tot el que es produeix sobre la repressió es troba en una línia historiogràfica força estancada. S'ha de tenir en compte que els estudis de gènere sobre la repressió s'iniciaren dues dècades després que proliferessin els estudis de gènere en la historiografia. L'any 1986, Joan Scott publicava el text «El género: una categoría útil para el análisis histórico», en el qual no només exigia la introducció de la dona dins la

---

⁹⁵ WHITE, Hayden V.: *El Texto histórico como artefacto literario y otros escritos*, Barcelona: Paidós, 2003.

història, sinó també el replantejament de com s'ha estudiat la història.⁹⁶ A Espanya, l'ús d'aquesta perspectiva en l'estudi de repressió no es va aplicar fins ben entrat els anys 2000. A més, ho féu de forma excessivament segregada. Com ja hem comentat abans, costa molt trobar referències a la repressió contra la dona en llibres més general, com els ja comentats *Víctimas del Franquismo* de Santos Julià o *L'holocaust espanyol* de Paul Preston. Mentrestant, els estudis de gènere s'han *endogamitzat*: en la seva majoria, són estudis excessivament descriptius, ancorats historiogràficament en els preceptes historiogràfics de gènere de finals del segle xx i amb poques perspectives de respondre als debats historiogràfics actuals. A més, també es pot observar com són uns estudis excessivament regionalistes, fets per estudiosos nacionals i publicats sense cap perspectiva internacional. A més, són treballs en general caracteritzats per basar-se en estudis descriptius de presons del país, conglomerant testimonis amb dades documentals que no permeten fer una reinterpretació real de la repressió.

En cap moment, la nostra pretensió és menysprear una complexa feina feta pels experts en la repressió, sinó oferir una crítica positiva per tal de poder oferir noves interpretacions que ens permetin conèixer més profundament la repressió. El que nosaltres proposem és tornar a rellegir les fonts testimonials amb noves perspectives, com poden ser l'estudi de la sexualitat o de la masculinitat. També fóra bo estudiar la repressió comparant-ho amb altres casos, deixant d'entendre-la com a una excepció dins la història del segle xx. La «repressió sexuada» no fou quelcom exclusiu del franquisme: arreu del món, les dones han estat represaliades pel fet de ser dones. Si bé és cert que la «repressió sexuada» del franquisme presenta unes peculiaritats determinades, fer estudis comparats amb altres realitats és quelcom positiu per entendre unes dinàmiques sobre les quals no hi ha excessiva informació.

---

⁹⁶ SCOTT, Joan: «Gender: A Useful Category of Historical Analysis» dins *The American Historical Review*, Vol. 91, No. 5, 1986, pp. 1053-1075.

6. CONCLUSIONS

Com hem dit a l'inici del treball, el nostre objectiu principal era trobar una nova via historiogràfica sobre la repressió franquista en les presons de dones, fent una petita interpretació sobre la violència sexual com a part del sistema repressiu contra la dona durant el franquisme, una faceta molt poc treballada per part de la historiografia. Aquesta petita anàlisi tenia com a objectiu final evidenciar la necessitat de trobar nous horitzons historiogràfics per part dels estudis de la repressió actuals. Creiem que l'objectiu principal del treball s'ha dut a assolit a partir dels quatre apartats proposats: s'ha fet una clara panoràmica sobre què i com fou la repressió femenina en les presons de dones, s'ha descrit com s'ha interpretat la historiografia espanyola aquesta repressió i finalment s'ha evidenciat a partir d'una reinterpretació de la violència basant-nos en els testimonis dels problemes amb els quals compta actualment la historiografia de la repressió. Tot això amb l'objectiu constructiu d'incentivar i buscar noves vies d'estudi de la història de les víctimes de la «repressió sexual» del franquisme.

Per una part, s'ha pogut observar que la repressió franquista en les presons de dones és quelcom peculiar i que mereix un estudi concret, ja que qualitativament és una repressió molt diferent de la repressió que patiren els homes. Les dones no només eren represaliades pel fet de ser republicanes, sinó també per la seva condició femenina, una condició femenina que s'havia revalorat amb la República i que no encaixava amb les doctrines franquistes. Per tant, l'objectiu de la repressió no només era castigar-les per haver mostrat suport a la República, sinó també transformar la seva condició de dona seguint els ideals de la dictadura. Per aquest motiu, les dones patiren represàlies físiques i psicològiques que atacaven la seva condició femenina, com els talls de cabells, les violacions o les tortures.

La reinterpretació d'aquest esdeveniment tan significatiu de la història espanyola del segle XX s'ha pogut dur a terme gràcies a testimonis com els de Cuevas, Doña o O'Neill escrits durant els primers anys de la Transició i que han servit com a punt de partida per a la historiografia. Historiadors com Àngels Egido, Fernando Hernández Holgado, David Ginard, Montserrat Duch, entre altres, beuen d'aquestes fonts testimonials per tal de poder reconstruir el passat carcerari femení del franquisme. Ells són avui dia els experts encarregats de preservar la memòria de les preses. No obstant això, aquests estudis presenten algunes mancances interpretatives, sobretot en relació a la violència sexual. Anant a les fonts testimonials, s'ha pogut observar, malgrat la informació residual que ofereixen, que la

violència sexual era quelcom existent, tant en les comissaries com en les presons. Ara bé, som plenament conscients que la nostra interpretació es basa en informacions extretes d'una font tan subjectiva com les novel·les testimonials, que al cap i a la fi són un artifici literari. Possiblement, el fet que tinguem tan poca informació sobre les violacions en milers de pàgines de testimonis es pot explicar a partir de la mateixa voluntat de les preses a amagar certa informació, per tot el component ideològic que suposa el concepte «violació». S'ha de tenir en compte que l'anàlisi que hem fet sobre la violència sexual no ha estat un estudi exhaustiu, sinó un tast per evidenciar que els estudis de la repressió necessiten proposar-se nous horitzons historiogràfics.

A tall de reflexió final, remarquem que el present treball no ha tingut en cap moment la voluntat de rebutjar la feina feta per les historiadores de la repressió. La tasca d'Egido, Hernández Holgado, Duch o Ginard ha estat molt important per entendre com funcionava la repressió. No obstant això, creiem que la historiografia ha de fer un pas endavant, replantejant-se les visions que predominen avui dia –a les quals considerem excessivament anacròniques historiogràficament parlant– i introduir-ne de noves seguint els camins cap on està treballant actualment la historiografia de gènere.

7. BIBLIOGRAFIA

ABAD, Irene: «Las dimensiones de la “represión sexuada” durante al dictadura franquista» dins *Jeronimo Zurita*, N° 84, 2009, pp. 65-86.

ALEKSIÉVITX, Svetlana (1985): *La guerra no té cara de dona*, [Trad. Miquel CABAL GUARRO], Barcelona: Raig Verd Editorial, 2018. Títol original: *U voíní ne jénskoe litsó*.

AMELANG, James S. (1998): *El vuelo de Ícaro. La autobiografía popular en la Europa Moderna*, [Trad. Paloma GIL QUINDÓS]. Madrid: Siglo XXI, 2003. Títol original: *The Flight of Icarus. Artisan Autobiography in Early Modern Europe*.

ANÓNIMA (1959): *Una mujer en Berlín*, [trad. Jorge SECA GIL], Barcelona: Editorial Anagrama, 2005. Títol original: *Eine frau in Berlin*.

CASANOVA, Julián: *República y guerra civil* dins la col·lecció *Història de España* [Eds. Josep Fontana i Ramón Villares], vol 8, Barcelona: Editorial Crítica, 2007.

CAVALLO, Susana: «Autobiografía, testimonio, y ficción en la literatura carcelaria femenina: Lidia Falcon, Tomasa Cuevas y Eva Forest» dins *Duoda Revista d'Estudis Feministes*, N° 10, 1996, pp. 87-100.

CUEVAS GUTIÉRREZ, Tomasa: *Cárcel de mujeres (1939-1945)*, Vol. 1, Barcelona: Ediciones Sirocco, 1985.

____ *Cárcel de mujeres: Ventas, Segovia, Les Corts*, Vol. 2, Barcelona: Ediciones Sirocco, 1985.

____ *Mujeres de la resistencia*, Barcelona: Ediciones Sirocco, 1986.

____ *Testimonios de mujeres en cárceles franquistas*, [Ed. Jorge J. MONTES], Huesca: Instituto de Estudios Altoaragoneses, 2004.

____ *Presas, mujeres en las cárceles franquistas*, Barcelona: Icaria Editorial, 2005.

DÍEZ FUENTES, José Manuel: «República y primer franquismo: la mujer española entre el esplendor y la miseria, 1930-1950» dins *Alternativas. Cuadernos de trabajo social*, N° 3, octubre de 1995, pp. 23-40.

DI FEBO, Giuliana: *Resistencia y movimiento de mujeres en España (1936-1976)*, Barcelona: Icaria Editorial, 1979.

DOÑA, Juana: *Desde la noche y la niebla (mujeres en las cárceles franquistas)*, Madrid: Ediciones de la Torre, 1978.

____ *Querido Eugenio (una carta de amor al otro lado del tiempo)*. Barcelona: Lumen, 2003.

DUCH PLANA, Montserrat: «Supervivència i repressió a la postguerra: una perspectiva de gènere», en AA.VV. *Tiempos de silencio. Actas del IV Encuentro de Investigadores del Franquismo*, Valencia, 17-19 de noviembre de 1999, pp. 28-33.

____ «Una perspectiva de género de la represión contracionaria franquista a partir del caso de la cárcel de Las Oblatas de Tarragona (1939-1943)» dins *Studia historica. Historia contemporània*, N° 29, 2011, pp. 315-336.

EGIDO LEÓN, Ángeles: *El perdón de Franco. La represión de las mujeres en el Madrid de la postguerra*, Madrid: Editorial Catarata, 2009.

____ «Memoria de la represión: nombres femeninos para la historia» dins *Arenal*, Vol. 24, N° 2, 2017, pp. 509-535.

____ «Redes sociales, historia y memòria digital de la represión de mujeres en el Franquismo» dins *Revista de historiografia*, N° 27, 2017, pp. 341-361.

EGIDO LEÓN, Ángeles (coord.): *Cárceles de mujeres: la prisión femenina en la postguerra*, Madrid: Editorial Sanz y Torres, 2017.

EGIDO LEÓN, Ángeles i MONTES, Jorge J. (coord.): *Mujer, franquismo y represión una deuda histórica*, Madrid: Editorial Sanz y Torres, 2018.

FOUCAULT, Michael (1976): *Vigilar y castigar. El nacimiento de la prisión*. Buenos Aires: Siglo XXI, 2002. Títol original: *Surveiller et Punir: Naissance de la prison*.

GARCÍA-MADRID, Ángeles (1982): *Requiem por la libertad*, (2a Edició), Madrid: Aliança Hispànica, 2003.

GINARD I FERÓN, David: *Matilde Landa: de la institució llibre de ensenyanza a las prisiones franquistas*, Barcelona: Flor del viento Ediciones, 2005.

____ «Entre el castigo y la redención: las mujeres encarceladas en las Islas Baleares (1936-1943)» dins *Studia historica. Historia contemporània*, N° 29, 2011, pp. 237-266.

GONZÁLEZ DURO, Enrique: *Las rapadas. El franquismo contra la mujer*, Madrid: Editorial Siglo XXI, 2012.

HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando: *Mujeres encarceladas: la prisión de Ventas, de la República al franquismo, 1931-1941*, Madrid: Marcial Pons, 2003.

____ «Manolita del Arco Palacio (1920-2006). Reseña biográfica, bibliografía y testimonios seleccionados» dins *Hispania Nova: Resvista de historia contemporánea*, N° 6, 2006.

____ «Juana Doña y el manantial de la memoria. Memorias de las cárceles franquistas de mujeres (1978-2007)» dins *Arenal*, Vol. 22, N° 2, 2015, pp. 283-309.

____ «La prisión militante: las cárceles franquistas de mujeres de Barelona y Madrid (1939-1945)» (Tesis Doctoral). Universidad Complutense de Madrid, Madrid, 2011.

JULIÁN, Santos (coord.): *Víctimas de la Guerra Civil*, Madrid: Temas de hoy, 1999.

MALONDA, Ángeles: *Aquello sucedió así: memorias*, Madrid: Departamento de Publicaciones de la Asociación de Coopertativas Farmacéuticas, 1983.

NÚÑEZ, Mercedes: *Cárcel de Ventas*, Paris: Editorial Ebro, 1967.

NÚÑEZ, Mirta i ROJAS, Antonio: *Consejo de guerra: Los fusilamientos en el Madrid de la postguerra (1939-1945)*, Madrid: Compañía Literaria, 1997.

O'NEILL, Carlota: *Una mexicana en la guerra de España*, Mexico: La Prensa, 1964.

____ *Una mujer en la guerra de España*, Madrid: Ediciones Turner, 1979.

____ *Una mujer en la guerra de España*, Madrid: Oberon, 2003.

PRESTON, Paul: *L'Holocaust Espanyol*, Barcelona: Editorial Base, 2011. Títol original: *The Spanish Holocaust*.

RAMOS MESONERO, Alicia: *Memoria de las preses de Franco*, Madrid: Huerga & Fierro editores, 2012.

RIQUER, Borja de: *La dictadura de Franco* dins la col·lecció *Història de España* [Eds. Josep FONTANA i Ramón VILLARES], vol 9, Barcelona: Editorial Crítica, 2010.

SCOTT, Joan: «Gender: A Useful Category of Historical Analysis» dins *The American Historical Review*, Vol. 91, No. 5, 1986, pp. 1053-1075.

VINYES RIBAS, Ricard: *Els nens perduts del franquisme*, Barcelona: Proa, 2002.

____ «Introducción. Doblgar y transformar: la indústria penitenciaria y sus encarceladas políticas. Tan solo un examen.» dins *Studia historica. Historia contemporània*, N° 29, 2011, pp. 35-54.

WACHOWSKA, Judyta: «El universo carcelario femenino del régimen franquista: entre historia, (pos)memoria y la novela histórica actual» dins *Sociocriticism*, Vol. XXVII, 2012, pp. 173- 212.

____ «Narrar la(s) guerra(s) con las voces de mujeres: memoria, género y emociones. Una mirada comparada.» dins *Studia Romanica Posnaniensia* Vol. 44, N° 1, 2017, pp. 115-128.

WHITE, Hayden V.: *El Texto histórico como artefacto literario y otros escritos*, Barcelona: Paidós, 2003.

* La fotografia de la portada és una instantània que mostra la galeria de la presó de Segòvia durant una missa. Pertany a l'arxiu personal de María Salvo Iborra.